

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education and Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University
(м. Івано-Франківськ)

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — LII
Issue

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення: Рішення № 2944 від 24.10.2024 (Ідентифікатор медіа R30-05626).

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Херсонський державний університет (вул. Університетська, 27, м. Херсон, 73000, e-mail: office@ksu.ks.ua. Тел.: +38 096 310 26 36).

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька. Включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності В9 «Історія та археологія» на підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3).

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 24.11.2025 р. № 7)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща; Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомлинського, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки) : Збірник наукових праць.

Випуск LII. – Івано-Франківськ : ХДУ, 2025. – 72 с.

© ХДУ, 2025

Registered by the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 2944 as of 24.10.2024 (Media ID: R30-05626).

Media entity – Kherson State University (Universytetska str., 27, Kherson, 73000, e-mail: office@ksu.ks.ua. Tel: +38 096 310 26 36).

Languages: Ukrainian, English, Polish, German.

Included in category “B” of the List of scientific professional publications of Ukraine in specialty B9 “History and Archeology” on the basis of the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1017 from September 27, 2021 (Annex 3).

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 7, 24.11.2025)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V. O. Sukhomlynskyi Educational and Scientific Pedagogical Institute, Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History, Petro Mohyla Black Sea National University, Ukraine;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue LII. –

Ivano-Frankivsk : Kherson State University, 2025. – 72 p.

© KSU, 2025

ЗМІСТ

Богдашина О. М., Жадан І. С. ЕХЕМПЛА ЯКОВА ВІТРІЙСЬКОГО ТА ЙОГО ПРОПОВІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ	5
Конюхов С. В. БІЖЕНЦІ З НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ: НЕЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРЕТИН КОРДОНУ З СРСР У 1939–1941 РР.	12
Кузовова Н. М. ПРАКТИКИ ВИЖИВАННЯ ТА СПРОТИВУ ГОЛОКОСТУ: ВЗАЄМОДІЯ ТА ВЗАЄМОДОПОМОГА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНТЕРВ'Ю, ЗІБРАНИМИ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	20
Муханов В. М. УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКІ ВЗАЄМИНИ ЧАСІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У КОНТЕКСТІ ПОШУКУ МІЖНАРОДНИХ ГАРАНТІЙ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	32
Оліщкий В. О. МІЖ ТИСКОМ ДЕРЖАВИ Й ЦЕРКОВНОЮ МІСІЄЮ: ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У ФОРМУВАННІ МАЙБУТНІХ СЕМІНАРИСТІВ В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)	38
Perga T. BUILT ON BONES: WASTE RECYCLING IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S–EARLY 1930S	44
Родінова Н. Л. СОЦІАЛЬНІ МЕДІА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ТА КАТАЛІЗАТОР СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗРУШЕНЬ В ХОДІ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ	55
Черемісін О. В. ПОВСЯКДЕННІСТЬ БЮРОКРАТІЇ: ДЖЕРЕЛЬНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ 1879 Р.	63

CONTENTS

Bohdashyna O. M., Zhadan I. S. EXEMPLA OF IACOBUS DE VITRIACO AND HIS PREACHING ACTIVITY	5
Konyukhov S. V. REFUGEES FROM NAZI GERMANY: ILLEGAL BORDER CROSSING TO USSR IN 1939–1941	12
Kuzovova N. M. PRACTICES OF SURVIVAL AND RESISTANCE DURING THE HOLOCAUST: INTERACTION AND MUTUAL ASSISTANCE (BASED ON INTERVIEWS COLLECTED IN THE KHERSON REGION)	20
Mukhanov V. M. UKRAINIAN-MOLDOVAN RELATIONS DURING THE TIME OF BOHDAN KHMELNYTSKY IN THE CONTEXT OF THE SEARCH FOR INTERNATIONAL GUARANTEES OF UKRAINIAN INDEPENDENCE	32
Olitskyi V. O. BETWEEN STATE PRESSURE AND CHURCH MISSION: THE ACTIVITY OF THE ORTHODOX CLERGY IN THE FORMATION OF FUTURE SEMINARISTS IN THE UKRAINIAN SSR (SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY)	38
Perga T. BUILT ON BONES: WASTE RECYCLING IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S–EARLY 1930S	44
Rodinova N. L. SOCIAL MEDIA AS A TOOL FOR DISSEMINATING INFORMATION AND A CATALYST FOR SOCIAL AND POLITICAL CHANGE DURING THE REVOLUTION OF DIGNITY	55
Cheremisin O. V. THE EVERYDAY LIFE OF BUREAUCRACY: SOURCE ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF THE KHERSON CITY COUNCIL IN 1879	63

ЕХЕМПЛА ЯКОВА ВІТРІЙСЬКОГО ТА ЙОГО ПРОПОВІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Богдашина Олена Миколаївна,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
bohdashyna@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8505-5075

Жадан Іван Сергійович,
аспірант кафедри історії України
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
ivanzhadan1@gmail.com
orcid.org/0009-0005-0219-9521

Стаття комплексно висвітлює постать Якова Вітрійського (*Jacobus de Vitriaco, Jacques de Vitry*) – видатного французького проповідника, історика та церковного діяча XII – XIII століть.

Метою розвідки є висвітлення біографії Якова Вітрійського, зокрема його проповідницької діяльності, шляхом аналізу різних історичних джерел, включно зі збіркою *Sermones vulgares*.

Методологічною основою статті є загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності й системності; спеціально-історичні методи: історико-типологічний, проблемно-хронологічний, проблемно-історіографічний, порівняльно-історичний; різноманітні джерелознавчі прийоми вивчення історичних пам'яток часів Середньовіччя. Завдяки біографічному методу, вивчення життєвих стратегій видатного священнослужителя пов'язується з його світоглядними позиціями, соціальним походженням та рештою обставин успішного розвитку кар'єри кардинала. Герменевтичні та семіотичні підходи дозволяють провести якісний мікроісторичний аналіз тексту. Деконструкція же окремих ехемплогум Якова Вітрійського сприяє виявленню позасвідомісних мовних кліше, які разом з іншими словесними формулами та стійкими метафорами доводять повторюваність структури проповідей.

Наукова новизна. Стаття показує видатну роль проповідницької практики Якова Вітрійського в організації Хрестових походів, уточнює значення «прикладів» у релігійному та культурному житті Західної Європи XII – XIII століть. Доведено, що проповіді Якова Вітрійського стали важливим каналом поширення ідеї необхідності Хрестових походів. Простежено взаємозв'язок особистісних мотивів, соціальних та релігійних ідей, життєвих обставин в його рішенні присвятити себе місіонерству. Вперше ехемпла були досліджені крізь призму т.зв. історії емоцій. У розвідці сформульовані перспективи подальших досліджень проповідницької діяльності та творів Якова Вітрійського.

Висновки. Автори визначили головні етапи проповідницької діяльності Якова Вітрійського й особливості його творчості, дослідили специфіку середньовічних ехемплогум як джерел, їхню дидактичну функцію, особистісні, соціальні та релігійні мотиви, а також способи відтворення емоцій – страху, гніву, сорому, роздратування – у взаємодії з моральними принципами й богословською символікою. Розглядаються також зв'язки між художніми прийомами високопоставленого священника, його особистим життєвим досвідом і завданнями Хрестових походів. Ехемпла Якова Вітрійського відігравали вагомий роль у релігійному та культурному житті Західної Європи часів Високого Середньовіччя. У тексті проілюстровано, як через доступну й образну мову автор поєднував реалії повсякдення з універсальними моральними категоріями. Зроблено висновок, що *exempla* Якова Вітрійського не лише відображають духовно-моральний стан середньовічного суспільства, а й демонструють певну сталість моделей людської поведінки, спільних для різних історичних епох.

Ключові слова: Яків Вітрійський, *Sermones Vulgares*, ехемплум, середньовічна література, проповідь, Високе Середньовіччя, місіонерство, мораль, історія емоцій, християнська культура, Хрестові походи.

EXEMPLA OF IACOBUS DE VITRIACO AND HIS PREACHING ACTIVITY

Bohdashyna Olena Mykolaivna,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Ukrainian History Department
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
bohdashyna@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8505-5075*

Zhadan Ivan Serhiiiovych,
*Postgraduate Student at the Ukrainian History Department
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
ivanzhadan1@gmail.com
orcid.org/0009-0005-0219-9521*

The article comprehensively examines the figure of Jacobus de Vitriaco (Jacques de Vitry) – a prominent French preacher, historian, and church leader of the XII–XIII century.

The aim of the research is to highlight the biography and preaching activity of Jacobus de Vitriaco through the analysis of various historical sources, including the collection *Sermones Vulgares*.

The methodological foundation of the article rests on general scientific principles of historicism, objectivity, and systematization, as well as on special historical methods such as the historical-typological, problem-chronological, problem-historiographical, and comparative-historical approaches. The study also applies various source-critical techniques for analyzing medieval historical monuments. Through the biographical method, the examination of the life strategies of a prominent clergyman is connected to his worldview, social background, and the broader circumstances that shaped his successful career as a cardinal. Hermeneutic and semiotic approaches enable a qualitative microhistorical analysis of the text. Finally, the deconstruction of selected exempla by Jacobus de Vitriaco helps to identify subconscious linguistic clichés which, together with other verbal formulas and recurring metaphors, demonstrate the repetitive structure of his sermons.

Scientific novelty. The article highlights the outstanding role of Jacobus de Vitriaco's preaching practice in organizing the Crusades and clarifies the significance of exempla in the religious and cultural life of Western Europe in the 12th–13th centuries. It demonstrates that his sermons served as an important medium for spreading the idea of the necessity of the Crusades. It traces the interrelation between personal motives, social and religious ideas, and life circumstances that led him to dedicate himself to missionary work. For the first time, Jacobus de Vitriaco's exempla are examined through the lens of the so-called history of emotions. The study outlines prospects for further research into Jacobus de Vitriaco's preaching activity and writings.

Conclusions. The authors identified the main stages of Jacques de Vitry's preaching activity and the specific features of his works, analyzing the peculiarities of medieval exempla as sources – their didactic function, personal, social, and religious motivations – as well as the ways emotions such as fear, anger, shame, and irritation were expressed in connection with moral principles and theological symbolism. The study also considers the relationship between the artistic techniques of a high-ranking cleric, his personal life experience, and the objectives of the Crusades. Jacques de Vitry's exempla played a significant role in the religious and cultural life of High Medieval Western Europe. The text illustrates how, through vivid and accessible language, the author combined everyday realities with universal moral categories. It concludes that Jacques de Vitry's exempla not only reflect the spiritual and moral condition of medieval society but also reveal the enduring patterns of human behavior common to different historical epochs.

Keywords: Jacobus de Vitriaco, *Sermones Vulgares*, exemplum, medieval literature, sermon, High Middle Ages, missionary work, moral, history of emotions, Christian culture, Crusades.

1. Вступ

Яків Вітрійський (*Jacobus de Vitriaco*, *Jacques de Vitry*) – видатний французький проповідник, історик та церковний діяч XIII століття.

Історіографія питання. Найбільш відомими дослідниками життя та творчості Якова Вітрійського та публікаторами його *exemplorum* були А. Гілька, Й. Гревен, Т. Крейн. Окрім перелічених, значний внесок у вивчення доробку автора зробили наступні дослідники: С. Гадрі, Й. Ф. Гіннебуш, Р. Б. К. Гюйгенс, Ж. Доннадьє, А. Молінє, Л. Брії. Але не всі аспекти теми достатньо висвітлені.

Метою розвідки є характеристика біографії та творчості Якова Вітрійського, а саме: мотивів, етапів, результативності його проповідницької діяльності, шляхом аналізу збірки «*Sermones Vulgares*».

Методологічною основою статті є загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та системності; спеціально-історичні методи: історико-типологічний, проблемно-хронологічний, проблемно-історіографічний, біографічний, порівняльно-історичний; різноманітні джерелознавчі прийоми вивчення історичних пам'яток часів Середньовіччя становлять методологічну базу досліджень. Герменевтичні та семіотичні новації забезпечили якісну деконструкцію тексту. Вперше *exempla* були досліджені крізь призму т.зв. історії емоцій.

2. Загальна характеристика праць, написаних Яковом Вітрійським

Проповіді Якова Вітрійського – короткі, позбавлені складних синтаксичних конструкцій тексти, які за його життя були вкрай популярними

в західноєвропейському суспільстві. Сюжети сповнені дотепності та несподіваних поворотів і призначені для різних верств населення: від простолюду до освічених та заможних верств. Ехемпла Якова Вітрійського включають моральні, соціальні та побутові теми з життя спільнот середньовічної Західної Європи. Припускаємо, що автор прагнув, аби кожен слухач проповідей міг розпізнати щось із власного досвіду. Важко уявити, що Яків Вітрійський конструював суто вигадану, «герметичну» дійсність: за подібного підходу його оповіді не набули би такого резонансу у слухачів. Їхня переконливість полягає саме в наявності асоціацій зі знайомими реаліями й рисами індивідуального характеру, через які аудиторія відчувала особисту дотичність та розуміла викладені у проповідях моральні сентенції. На цю властивість прикладів Якова Вітрійського звертав увагу ще один з перших дослідників його творчості – Томас Крейн, а також низка інших учених, що аналізували специфіку прикладів.

Більшість коротких історій Якова Вітрійського вибудовано за схожим композиційним принципом. Зазвичай оповідь починається з формули *audivi* – «я почув». Це своєрідний знак достовірності, який вказує на зв'язок розповіді з особистими спостереженнями оповідача; з тим, що йому довелося споглядати чи чути впродовж численних мандрів та спілкування з представниками різних станів: від аристократії та духовенства до ремісників та простолюду. Крім того, він подорожував далеко за межі Франції, у віддалені країни Європи й навіть Азії. Ці мандрівки сприяли розширенню його світогляду, збиранню місцевих легенд, які згодом послужили формуванню сюжетів. Отже, історії сягають коренями не лише власного досвіду автора, а й є алюзіями на літературні твори чи (та) різноманітні історичні джерела (Greven, 1914: 11).

Виклад подій переважно сформульований канонічно: від окреслення передумов через загострення конфліктів до розкриття мотивів вчинків всіх учасників та опису карколомних подій, які часто характеризуються відтінком трагікомізму. Розповідь часто завершується мораллю чи повчанням, яке може посилюватися порівнянням або (та) відсилкою до біблійних та інших літературних текстів, фольклору.

Зміст збірки Якова Вітрійського відображав доволі великий комплекс явищ: від побутових та сімейних колізій до релігійних чи соціальних конфліктів. Мова йде про суперечки між чоловіками та жінками; непорозуміння між знаттю та слугами; лицемірство та розбещеність духовенства; продажність суддів та адвокатів; персональні чесноти й вади: кмітливість, пожадливість, жертвовність, пристрасність, жіноча наївність, чоловіча слабкість та легковірність; відмінності

у сприйнятті статевих ролей; зіткнення приборчаних різних віровчень та етносів; буденність мислення та поведінки; зіткнення різних систем цінностей; образи тварин, що уособлюють певні людські риси; контакти світу живих із потойбіччям. Усе перелічене формує строкатий вимір, який передає дух і колорит латинського Заходу пізнього Середньовіччя.

Зазначене не лише свідчить про епоху, а й демонструє її неабияку наближеність до сучасної кон'юнктури. Проблеми, які порушує Яків Вітрійський, залишаються актуальними. Порівняння світоглядних позицій, зафіксованих у його текстах, з ментальними установками сьогодення дозволяє зробити висновок: духовна еволюція індивідів, що належать до спільного культурного простору, навряд чи змінювалася за прямою лінією – висхідною чи низхідною. Мова йде радше про повторюваність циклів, про коливання форм і змістів, у яких можуть змінюватися лише деталі, тоді як основа структури залишається сталою.

Аналіз оповідних джерел неможливий без характеристики їхніх авторів. Особливо коли деякі факти з біографії середньовічного проповідника залишаються дискусійними.

3. Перші роки життя майбутнього священика

Яків Вітрійський (лат. *Jacobus Vitriacensis*, *Jacobus de Vitriaco*; фр. *Jacques de Vitry*; також знаний як Жак де Вітрі) – видатний французький проповідник, історик і церковний діяч, який взяв участь у Хрестових походах, згодом став єпископом Акко в Західній Галілеї, а пізніше – кардиналом Тускулумським. Про його ранні роки історичні джерела зберегли лише уривчасті згадки. Навіть місце й дата народження залишаються предметом суперечок. Одне з перших свідчень – *Magnum Chronicon Belicum* – вказує на Аржантей, невелике місто поблизу Парижа, як можливе місце народження майбутнього проповідника. Ця версія активно циркулювала до кінця XIX ст., коли поширене в латинських джерелах означення *a Vitriaco* («з Вітрі») не змусило дослідників шукати альтернативні трактування. Мають місце дві географічні локалізації, які могли дати ім'я Якову Вітрійському: Вітрі-ле-Брюле (недалеко від Сени, приблизно за вісім кілометрів від Парижа) та Вітрі-ле-Франсуа (біля Марни, приблизно за тридцять кілометрів від Шалона) (Crane, 1890: 29). Франсуа-Леопольд Матцнер у праці «*De Jacobi Vitria Census crucis praedicatoris vita et rebus gestis*» (Мюнхен, 1863) схиляється до другого. На його думку, саме в цьому місці існував монастир Святого Якова (*Sancti Jacobi de Vitriaco*), і цілком можливо, що майбутній кардинал отримав ім'я на честь його покровителя – звичай, доволі поширений у середньовічній Франції. Приблизна дата народження

Якова визначається опосередковано. Відомо, що він прийняв свячення у 1210 р. Враховуючи канонічну норму про мінімальний вік тридцять років для свячення, Яків Вітрійський народився між 1160 та 1170 роками (точна дата невідома).

Відомості про його сім'ю також доволі скупі. Однак сам факт, що згодом він став регулярним каноніком, натякає на шляхетне або, принаймні, заможне походження. Цей статус передбачав якісну освіту та високе суспільне становище, адже пересічні міщани рідко мали доступ до подібного духовного рангу у католицькій церкві. На момент висвячення у біографії Якова Вітрійського ще не простежувалися відповідні досягнення, що дозволяє припускати – вирішальну роль у його кар'єрі відіграли родинні або соціальні зв'язки (Crane, 1890: 31; Molinier, 1903: 49–50; Hinnebusch, 1972: 4).

4. Навчання Якова Вітрійського та його знайомство з Марією з Уаньї

Про початкову освіту майбутнього єпископа згадки в історичних джерелах відсутні. Достеменно відомо, що він вивчав теологію в Паризькому університеті впродовж ранніх років правління Філіпа II Августа (між 1180 і 1190 роками). Там Яків Вітрійський виявив неабияку наполегливість у навчанні та здобув ступінь магістра (Crane, 1890: 31). Саме у цей час (приблизно між 1208 і 1210 роками) він почув про подвижництво Марії з Уаньї (*Marie d'Oignies*) – жінки-містика, чия слава поширювалася Європою. Майбутній священник полишив Париж, щоб особисто познайомитися з нею, та згодом створив її житіє. Їх поєднували доволі теплі стосунки, сповнені взаємної поваги. По завершенні нетривалого перебування в Уаньї, він повернувся до Парижа, щоб завершити вивчення богослов'я та здобути свячення (Crane, 1890: 31; Funk, 1909:4; Gadrat, 2008: 626).

5. Проповідницька діяльність Якова Вітрійського

У 1210 р. Яків Вітрійський став священником та знову вирушив до Уаньї, де був урочисто прийнятий Марією та місцевими каноніками. Саме там він відправив свою першу месу. Згодом він вступив до їхнього ордену регулярних каноніків і став вікарієм місцевої парафії. Наслідуючи приклад Марії, Яків Вітрійський присвятив себе проповідницькій діяльності (Crane, 1890: 31; Funk, 1909:18).

Томас Крейн не виключає наявності товариських відносин між Яковом Вітрійським та тулузьким єпископом Фульком, а також припускає, що саме останній заохотив першого взяти участь у Хрестовому поході проти альбігойців на півночі Франції та Бельгії як проповідник. Проте Яків Вітрійський не наважувався покинути

тяжко хвору Марію, відтак, довелося зупинитися на проповідництві в межах Уаньї. Після її смерті він став активніше проповідувати в усій Реймській єпархії та здобув високу популярність. Саме в цей період він повів загін хрестоносців до облоги Тулузи. Хоча у бойових діях зазвичай священник не брав участі, займаючись проповіданням. За проханням Фулька, Яків Вітрійський тоді вже завершив «Життя Марії з Уаньї» (Crane, 1890: 26; Funk, 1909:18).

У проміжку між 1210 і 1213 роками Яків Вітрійський здобув виняткове визнання як один із провідних проповідників антиальбігойського Хрестового руху. Його слово настільки «важило» в середньовічному християнському світі, що духовенство латинського обряду при храмі Святого Іоанна в Акко вирішило обрати його своїм єпископом (Bréhier, 1911:191).

Слава проповідника сягала далеко за межі Франції. Невдовзі, після заклику Папи Інокентія III до нового Хрестового походу, спрямованого вже не проти єретиків, а проти сарацинів, Яків Вітрійський став закликати до війни з мусульманами. Його участь у цьому русі виявилася ще більш результативною: завдяки переконливості його аргументів, до походу приєдналися численні мешканці Нижньої Лотарингії, Реймсу, а згодом – охочі з Сирії та Єгипту (Crane, 1890: 27; Richard, 2009: 288). У 1214 р. каноніки Акко обрали його єпископом і наступного року Інокентій III затвердив це рішення. Сам Яків Вітрійський прийняв посаду з великою неохотою. Священник був переконаний, що його просування стало радше наслідком обставин, а не власних здобутків. Його щиро непокоїла також вимушена розлука з попереднім оточенням та товаришами. У 1216 р. він здійснив тривалу подорож до Риму, щоб отримати архієрейське благословення. Ця мандрівка дала йому нагоду спостерігати різні народи та звичаї Західної Європи. Шлях священника пролягав через Мілан і старовинний тракт Віа Емілія – повз П'яченцу, Парму, Реджо, Модену, Болонью, Фаенцу та Ріміні до Перуджі. Але коли він дістався до Риму, Папа Інокентій III вже два дні як був мертвим. Увійшовши до храму Святого Лаврентія, Яків Вітрійський побачив останки колись впливового понтифіка. Ніхто з кардиналів не стояв біля труни, бо усі переймалися обранням нового Папи. З покійного вже встигли зняти дорогий одяг, залишивши його тіло оголеним. Ця сцена справила на Якова глибоке враження. Пізніше він згадував похорон та зазначав: «Я зайшов до церкви і побачив своїми очима, наскільки короткою і марною є непевна слава світу» (Crane, 1890: 27–28).

Подібне свідчення промовисто відображає один з життєвих принципів Якова Вітрійського – перевагу духовного над матеріальним. Згодом проповідник відправився до Генуї. Як свідчать джерела,

місцеві мешканці вкрали коней у мандрівника. Яків же звернувся до жінок і літніх чоловіків із проповіддю про Хрестовий похід, жартома пояснюючи: Якщо вони забрали в нього коней, то він, у відповідь, «забирає» їхніх доньок і дружин – але вже для Бога. Його слова переконали: після повернення додому чимало чоловіків Генуї також взяли хрест, тобто вирушили у похід. Серед них була велика група заможних купців і досвідчених мореплавців (Crane, 1890: 26).

У вересні 1216 р. Яків Вітрійський повернувся до Акко, про що свідчить листування з Лютгардою з Тронду (*Lutgarde of St. Trond*). У ньому докладно описується протистояння у місцевій громаді, деградація кліру та мирян. Його зусилля щодо відновлення внутрішньої згоди серед містян Акко принесли результат.

Наступного року Яків Вітрійський вирушив уздовж узбережжя Сирії, проповідуючи необхідність додаткового Хрестового походу (Crane, 1890: 27). Відомого проповідника урочисто зустрічали в кожному місті. Навіть кілька мусульман, зворушених його проповідями, прийняли хрещення. Томас Крейн припускає, що саме тоді Яків Вітрійський міг брати участь у військових операціях проти султана Малека аль-Аделя (листопад–грудень 1217 р.), а також у наступі до фортеці на горі Фавор. Яків Вітрійський власним коштом викупав дітей та жінок з полону, а деяких з них відправляв до Європи (Crane, 1890: 30). Невдовзі, за згодою Папи Гонорія III, він офіційно здобув єпископський сан. Відправившись із Палестини до Єгипту, проповідник став свідком захоплення Дум'яту у 1218–1220 роках, про що докладно повідомив Святому Престолу. Також він брав участь у військових діях поблизу Каїру. Частина учасників Хрестового походу звинуватила священика у перешкоджанні їхньої діяльності.

Поразка під Дум'ятом та втрата міста, яке знову перейшло до рук сарацинів, болісно вразили Якова Вітрійського. Розчарованим він повернувся до Акко, плануючи скласти свої повноваження та повернутися до духовної спільноти в Уаньї. Його численні прохання про звільнення з єпископської посади залишалися без відповіді і він продовжував виконувати обов'язки (Huugens, 1960:1).

У 1227 р. Яків Вітрійський прибув до Риму, але невдовзі знову вирушив до єпархії Льєжа, де розгорнув активну боротьбу проти єресей.

У 1229 р. папа Григорій IX задовольнив його прохання про відставку з Аккської кафедри. Водночас Яків Вітрійський отримав високий титул кардинала і єпископа Тускульських, а згодом став папським легатом у Німеччині та Франції. Його авторитет у церковних справах дедалі зростав. У 1239 р. його обрали патріархом Єрусалимським. Проте Папа відмовився підтвердити призначення, наголосивши на важливості перебування Якова

Вітрійського у Римі. З 1240 р. священик виконував обов'язки декана колегії кардиналів (Crane, 1890: 30). Деяко незвичні подробиці трапляються в одному з його листів, де йдеться про найм судна та підготовку необхідних запасів для подорожі. Опис самої мандрівки, що тривала приблизно від 1 жовтня до 5 листопада 1240 р., міститься у восьмому листі, адресованому Святій Лютгарді та монастиреві в Авірсі. У цьому ж посланні Яків Вітрійський висвітлює щоденний розпорядок. Це дозволяє краще зрозуміти його ритм його життя: «Я влаштував своє життя таким чином, що перед тим, як з'являється військо, із самісінького ранку, відслуживши месу, після полудня я приймаю грішників; поївши з великою складністю (я втратив охоту до їжі і пиття з того часу, як ступив на ультрамаринову землю, мені слід відвідувати немічних по окрузі аж до 9-ої години вечора. Після цього ж я приймаю на себе з великим сум'яттям та тягарем справи сиріт, вдів та інших, з якими я не маю повноважень говорити, таким чином я не маю того приємного часу для читання, хіба лишень перед месою, чи ранковою службою, чи коли з'являється якась вільна хвилинка я ховаюся. Я, власне, відвів собі час для молитов і роздумів у тиху нічну пору, ба навіть тоді я настільки стомлений чи стурбований, що вже не маю сили зануритись у роздуми про молитву та особливо немічність» (Crane, 1890: 35).

Яків Вітрійський помер 1 травня 1240 р. в Римі. Виконуючи його заповіт, останки священика поховали в Уаньї (Bréhier, 1907: 182).

6. Висновки

Наведені факти доводять видатну роль проповідницької практики Якова Вітрійського в організації Хрестових походів, що збільшує практичне значення «прикладів» у релігійному та культурному житті Західної Європи XIII століття. Проповіді Якова Вітрійського за структурою подібні до інших середньовічних *exemplorum* як джерел, враховуючи їхню дидактичну функцію, особистісні, соціальні та релігійні мотиви, а також способи відтворення емоцій – страху, гніву, сорому, роздратування – у взаємодії з моральними принципами й богословською символікою. Підтверджуються також зв'язки між художніми прийомами високопоставленого священика, його особистим життєвим досвідом і завданнями Хрестових походів. Проповіді стали важливим каналом поширення ідеї необхідності Хрестових походів. *Exempla* Якова Вітрійського відігравали ключову роль у релігійному та культурному житті Західної Європи часів Високого Середньовіччя. У тексті проілюстровано, як через доступну й образну мову автор поєднував реалії повсякдення з універсальними моральними категоріями. Зроблено висновок, що *exempla* Якова Вітрійського не лише відображають

духовно-моральний стан середньовічного суспільства, а й демонструють певну сталість моделей людської поведінки, спільних для різних історичних епох.

Подальше вивчення життя і творчості Якова Вітрійського є перспективним з огляду на важливість цієї постаті та її проповідей для більш глибокого розуміння Високого Середньовіччя.

Пропонуємо до уваги переклад латинського ехемплі українською мовою, обраний з декількох десятків текстів Якова Вітрійського, що видавалися одним з авторів статті у праці «Ехемпла як джерело до вивчення популярної культури Латинського Заходу XII – XIII століть».

Яків Вітрійський. Приклад про того, хто покаюся у гріхах дияволу (*Exemplum de illo, qui peccata sua confessus est diabolo*)

Немає ж нічого, що завдало б стільки шкоди дияволу, як щира сповідь. Тож, читаємо, що коли один чоловік вчинив величезний гріх і не наважувався цього визнати, врешті решт, коли наближався момент смерті, він мав бажання висповідатися. А диявол, побоюючись, що

він зізнається священикові в тому [гріху], прийняв образ священика, і сказав цьому чоловікові: «Дивись-но, ти сильно ослаб, висповідайся, щоб отримати зцілення». А коли сповідь відбулася, диявол сказав: «Цей гріх – дуже ганебний та нелюдяний, та міг би багатьох згрішити. Я покладаю на тебе зобов'язання більше не сповідатися жодному іншому священику». Коли ж цей чоловік помер, диявол посилався на те, що він мав здобути його душу, бо цей чоловік ніколи не сповідався священику щодо гріха. А добрий янгол з іншого боку стверджував, що добрий та чесний намір мав врятувати цього чоловіка, особливо тому, що обман диявола не мав [на меті] його захищати. Тож Господь виніс вирок на користь цього чоловіка та наказав душі повернутися до тіла, щоб померлий висповідався, та розкаюся в гріху. Таким чином, ви мусите дуже цінувати сповідь, любити її та регулярно до неї ходити, щоб, якщо ви втратили свій одяг, завдяки силі сповіді ви могли його відновити. Допоможіть Господові нашому, Ісусу Христу, що благословенний на віки віків. Амінь.

Література:

1. Bréhier L. *L'Église et l'Orient au Moyen Âge. Les Croisades*. Paris : Librairie Victor Lecoffre, Gabalda & Cie, 1907. 383p.
2. Bréhier L. *Jacques de Vitry*. In: *The Catholic Encyclopedia*. New York : Robert Appleton Company, 1910. URL: <http://www.newadvent.org/cathen/08266a.htm>.
3. Crane T. F. (Ed.) *The Exempla or Illustrative Stories from Sermones Vulgares of Jacques de Vitry*. London : D. Nutt, 1890. 303 p.
4. Donnadiu J. (éd., trad., introd.) *Jacques de Vitry. Historia orientalis. Histoire orientale*. Turnhout : Brepols, 2008. 547 p.
5. Gadrat C. *Jacques de Vitry. Histoire orientale. Historia orientalis. Introduction, édition critique et traduction par Jean Donnadiu*. In: *Bibliothèque de l'école des chartes*, 2008. T. 166, livr. 2. P. 626–627.
6. Greven J. (Hrsg.) *Die Exempla aus den Sermones feriales et communes des Jakob von Vitry*. Heidelberg : C. Winter, 1914. XVIII, 68 S.
7. Hinnebusch J. F. *The Historia occidentalis of Jacques de Vitry. A Critical Edition*. Fribourg : University Press, 1972. 314 p.
8. Huygens R. B. C. (éd.) *Lettres de Jacques de Vitry, 1160/1170–1240*. Leiden : Brill, 1960. 166 p.
9. Molinier A. *Les Sources de l'histoire de France – Des origines aux guerres d'Italie (1494). III. Les Capétiens, 1180–1328*. Paris : A. Picard et fils, 1903. P. 49–50.
10. Жадан І. *Ехемпла як джерело до вивчення популярної культури Латинського Заходу XII – XIII століть*. Магістерська робота. Львів : Український католицький університет, 2019. 222 арк. URL: <https://er.ucu.edu.ua/items/b4cb446d-0a21-40f0-8978-528e28a8bd5b> (дата звернення: 25.02.2025).

References:

1. Bréhier, L. (1907). *L'Église et l'Orient au Moyen Âge: Les croisades*. Paris, France: Librairie Victor Lecoffre, Gabalda & Cie. Retrieved from
2. Bréhier, L. (1910). Jacques de Vitry. In *The Catholic Encyclopedia*. New York, NY: Robert Appleton Company. Retrieved from <http://www.newadvent.org/cathen/08266a.htm>
3. Crane, T. F. (Ed.). (1890). *The exempla or illustrative stories from Sermones vulgares of Jacques de Vitry*. London, England: D. Nutt.
4. Donnadiu, J. (Ed., Trans., & Intro.). (2008). *Jacques de Vitry: Historia orientalis = Histoire orientale* (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, 265). Turnhout, Belgium: Brepols.
5. Gadrat, C. (2008). Jacques de Vitry. *Histoire orientale. Historia orientalis. Introduction, édition critique et traduction par Jean Donnadiu* [Review]. *Bibliothèque de l'École des chartes*, 166(2), 626–627.
6. Greven, J., Hilka A.

7. (Ed.). (1914). *Die exempla aus den Sermones feriales et communes des Jakob von Vitry* (Sammlung mittel-lateinischer Texte, 9). Heidelberg, Germany: C. Winter.
8. Hinnebusch, J. F. (Ed.). (1972). *The Historia occidentalis of Jacques de Vitry: A critical edition* (Spicilegium Friburgense, 17). Fribourg, Switzerland: University Press.
9. Huygens, R. B. C. (Ed.). (1960). *Lettres de Jacques de Vitry, 1160/1170–1240*. Leiden, Netherlands: Brill.
10. Molinier, A. (1903). *Les sources de l'histoire de France–Des origines aux guerres d'Italie (1494). III. Les Capétiens, 1180–1328* (pp. 49–50). Paris, France: A. Picard et fils.
11. Zhadan, I. (2019). *Exempla iak dzherelo do vyvchennia populiarnoi kul'tury Latyns'koho Zakhodu XII–XIII stolit: mahisterska robota* [Exempla as a source for the study of popular culture of the Latin West, 12th–13th centuries: Master's thesis]. Lviv, Ukraine: Ukrainian Catholic University. Retrieved from <https://er.ucu.edu.ua/items/b4cb446d-0a21-40f0-8978-528e28a8bd5b>

Стаття надійшла до редакції 03.11.2025
Рекомендована до друку 19.11.2025
Опублікована 22.12.2025

УДК 94(4)“1939/1941”:314.151.3-054.73(430)

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-52-2

БІЖЕНЦІ З НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ: НЕЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРЕТИН КОРДОНУ З СРСР У 1939–1941 РР.

Конюхов Сергій Вадимович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, музеєзнавства
і культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
Serhii.v.koniukhov@lpnu.ua
orcid.org/0000-0002-9908-5555

Мета дослідження – вказати на соціальні, політичні та правові особливості, які змушували людей до нелегального перетину кордону між Нацистською Німеччиною та СРСР у 1939–1941 роках. В основу розвідки покладено неопубліковані документи з Державного архіву Львівської області (ДАЛО) та Галузевого Державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Досліджено кримінальні справи на осіб, що були засуджені особливими нарадами при МДБ (МВС) СРСР. **Методи.** Фундаментальними принципами запропонованого наукового дослідження є: історизм, об'єктивний аналіз подій та фактів, незалежно від політичних чи ідеологічних нашарувань. Основою дослідження є застосування історичних, логічних, системно-структурних методів. Також ми використовуватимемо такі наукові методи: аналітичний, проблемно-хронологічний та біографічний. Застосування цих методів сприятиме аналізу конкретної проблеми історичного дослідження. **Результати.** Питання про те, як міжнародне право міжвоєнної доби та діюча практика міждержавних відносин тлумачили право націй на самовизначення та формальні вимоги для його здійснення є важливим також для аналізу потреб та можливостей населення до здійснення мобільності. У статті досліджено особливості нелегального перетину кордону у 1939–1941 роках між СРСР та нацистською Німеччиною. Наведено конкретні приклади покарань за порушення встановленого тоталітарними країнами кордону. Міждержавні кордони в Європі в період між двома світовими війнами у багатьох випадках не відповідали параметрам етнічного розмежування; за межами національних держав перебували мільйонні маси представників передусім тих народів, чий інтерес не були враховані на Версальській конференції. Численні випадки появи біженців у СРСР з територій, контрольованих нацистською Німеччиною, відбулися вже восени 1939 року. **Висновки.** На основі результатів аналізу архівних матеріалів зроблено висновок про репресивну діяльність радянського тоталітарного режиму, який полягав у суворому покаранні біженців та тих, хто потребував тимчасового захисту від нацистської політики гітлерівської Німеччини. Аналіз кримінальних справ дав можливість більш детально вивчити мотиви біженців, їхній шлях та подальшу долю. Розгляд окремих випадків підтвердив політичну вмотивованість слідчих та судових органів, репресивно-каральної системи в СРСР. Знаючи про попередній тоталітарний досвід суспільно-правових відносин у нацистській Німеччині, тисячі євреїв, іноді об'єднуючись в групи по кількадесят чоловік, вирушали до СРСР. В Радянському союзі часто таких втікачів від репресій чекала зустріч із органами держбезпеки. Іноді за звинуваченням у «незаконному перетині кордону» засуджені отримували від трьох до восьми років виправно-трудова таборів. Радянський та нацистський тоталітарні режими використовували біженців для своїх політичних цілей, гомогенізації суспільства та залякування решти громадян.

Ключові слова: біженці, Друга світова війна, тоталітарний режим, репресії, нелегальний перехід кордону.

REFUGEES FROM NAZI GERMANY: ILLEGAL BORDER CROSSING TO USSR IN 1939–1941

Konyukhov Serhii Vadymovych,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Museology and Cultural Heritage
Lviv Polytechnic National University
Serhii.v.koniukhov@lpnu.ua
orcid.org/0000-0002-9908-5555

The purpose of the study is to point out the social, political and legal peculiarities that forced people to illegally cross the border between Nazi Germany and the USSR in 1939–1941. The investigation is based on unpublished documents from the State Archives of Lviv Region (DALO) and the State Archives of the Security Service of Ukraine (SBU State Archives). Criminal cases against persons convicted by special meetings at the MGB (MVS) of the USSR were investigated. **Methods.** The fundamental principles of the proposed scientific research are: historicism, objective analysis of events and facts, regardless of political or ideological layers. The basis of the research is the use of historical, logical, systemic and structural methods. We will also use the following scientific methods: analytical, chronological and biographical. The use of these methods will contribute to the analysis of a specific problem

of historical research. **Results.** The question of how the international law of the interwar period and the current practice of interstate relations interpreted the right of nations to self-determination and the formal requirements for its implementation is also important for the analysis of the needs and opportunities of the population to exercise mobility. The article examines peculiarities of illegal border crossing in 1939–1941 between the USSR and Nazi Germany. Specific examples of punishments for violating the border established by totalitarian countries are given. Interstate European borders in many cases did not correspond to the parameters of ethnic demarcation in the period between the two world wars; outside the borders of national states were millions of inhabitants, primarily of those peoples whose interests were not taken into account at the Versailles Conference. Numerous cases of refugees appearing in the USSR from territories controlled by Nazi Germany occurred as early as the fall of 1939. **Conclusions.** Conclusion about the repressive activities of the Soviet totalitarian regime is based on the results of the analysis of archival materials. It is consisted in severe punishment of refugees and those who needed temporary protection from the Nazi policy of Hitler's Germany. The analysis of criminal cases makes possible to analyze in details the motives of the refugees, their path and further fate. The consideration of individual cases confirmed the political motivation of investigative and judicial bodies, as well as the repressive and punitive system in the USSR. In this article we also take in to account the previous totalitarian experience of social and legal relations in Nazi Germany. Thousands of Jews, sometimes uniting in groups of several dozen people, set off for the USSR because of that. Such refugees from repression often faced a new meeting with state security agencies in the Soviet Union. Sometimes, on charges of "illegal border crossing," those convicted received from three to eight years in labor camps. Some of them did not survive. The Soviet and Nazi totalitarian regimes used refugees for their political goals, homogenizing society and intimidating the rest of the citizens.

Keywords: refugees, World War II, totalitarian regime, repressions, illegal border crossing.

1. Вступ

З початком повномасштабного вторгнення в Україну Росії 24 лютого 2022 року почалася хвиля міграції українців до країн Європи, США, Канади і т. д. Частина українців, які у 2022 році виїхали за кордон, повернулися додому, хтось інтегрувався у суспільство нової для себе країни, але є й ті, хто і зараз виїжджає за межі України. Зростають випадки і нелегального перетину кордону із сусідніми державами Європи. Повномасштабне російське вторгнення прискорило депопуляцію та спричинило справжню демографічну катастрофу – десятки тисяч загиблих та поранених, мільйони внутрішньо переміщених осіб та емігрантів. Тому проблема біженців та еміграції під час війни, в тому числі нелегальної, є важливою для аналізу і потребує розгляду.

Актуальним є розгляд проблем перетину кордону у період війни. За останні роки з'явилося чимало праць, присвячених темі нелегального перетину кордону під час Другої світової війни. Здебільшого науковців цікавлять внутрішні переміщення та депортації населення після подій вересня 1939 року. У фокусі нашої наукової розвідки – нелегальний перетин кордону між СРСР та Німеччиною у 1939–1941 роках, тобто на початковому етапі Другої світової війни.

Радянські репресії щодо євреїв-біженців з території Польщі та Чехословаччини напередодні та на початку Другої світової війни проаналізовано у праці Наталії Кузовової (Кузовова, 2021). Дослідниця вказала на форми репресій, застосованих НКВС до євреїв-біженців, вказала на наслідки такої політики для реалізації німецьким урядом політики геноциду на окупованих територіях.

Важливою для розгляду радянської політики щодо біженців, реакцію влади на прагнення різних соціальних груп врятуватися від окупаційного тоталітарного режиму (або ж повернутися додому) є праця Ольги Радченко, в якій авторка аналізує слідчі справи НКВС із фондів вітчизняних та іноземних документосховищ, а також матеріалів приватних колекцій (Радченко, 2020).

Глибокий аналіз причин міграційних процесів у 1939–40-і роки подав Олександр Лисенко. У своїй статті він простежив схожі риси та особливості міграційної політики сталінського та гітлерівського режимів. Навів дані, що ілюструють якість та кількісні параметри депортації різних політичних груп. Розкрив демографічні та гуманітарні наслідки вимушеного та примусового переміщення великих груп мешканців республіки (Лисенко, 2021).

Важливо дослідити в який спосіб відбувався нелегальний перетин кордону з початком Другої світової війни. Спробуємо проаналізувати, які соціальні верстви намагалися емігрувати в першу чергу, які соціальні та економічні причини провокували їх до цих дій. Окремо варто звернути увагу на закони та урядові розпорядження які сприяли або заважали еміграції. Понад те, варто звернути увагу на подальшу долю емігрантів після перетину кордону.

У своєму дослідженні розглянемо особливості нелегального перетину новоутвореного кордону між нацистською Німеччиною та СРСР у 1939 році. Адже встановлення остаточної лінії між двома державами не враховувало політичних та етнонаціональних вподобань людей різного етнонаціонального походження.

Метою цього дослідження є вказати на соціальні, політичні та правові особливості, які змушували людей до нелегального перетину кордону між Нацистською Німеччиною та СРСР у 1939 – 1941 роках.

З приходом націонал-соціалістів до влади у Німеччині та розростанням фашистських рухів у Європі становище національних меншин ставало більш складним, ніж у попередні роки. У 1935–1940 рр. Гітлер та його добровільні та вимушені партнери по переговорам творили один правовий прецедент за іншим: Саар, Австрія, Судети були інкорпоровані до складу Німеччини без формального оголошення війни, але із застосуванням силового тиску. Виправданням в усіх випадках служила апеляція до права нації на самовизначення. Цей же аргумент права національних меншин

в межах місцевостей їх компактного проживання возз'єднатися з основним державним (етнічним) масивом був застосований під час проведення 1-го та 2-го Віденських арбітражів, незважаючи на етнічну, конфесійну різноманітність та інтереси мешканців анексованих територій.

Питання про те, як міжнародне право міжвоєнної доби та діюча практика міждержавних відносин тлумачили право націй на самовизначення та формальні вимоги для його здійснення є важливим також для аналізу потреб та можливостей населення до здійснення мобільності. Міждержавні кордони в Європі в період між двома світовими війнами у багатьох випадках не відповідали параметрам етнічного розмежування; за межами національних держав перебували мільйонні маси представників передусім тих народів, чиї інтереси не були враховані на Версальській конференції: переможених німців, угорців, болгарів, а також українців, білорусів та ін. Відтак існувала небезпека міждержавних та міжетнічних конфліктів, якій Ліга Націй намагалася протидіяти шляхом регламентації процедури вирішення міждержавних спорів.

Від початку 1920-х років українські землі перебували у складі СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. Національні меншини становили майже третину населення міжвоєнної Польщі. Українці були другими за чисельністю після поляків.

Відтак ще у 1922 році для виїзду за кордон було необхідно отримати особливий дозвіл Народного комісаріату закордонних справ. Перетин кордону окремими верствами населення, зокрема журналістами, письменниками, іншими діячами мистецтва був можливий лише після особливого рішення Політбюро ЦК РКП(б). Через економічні негаразди та бюрократичну систему СРСР виїзд за межі тоталітарної держави навіть для окремих верств населення був складним. Ще 1929 року Політбюро приймає спеціальне рішення «Про порядок розв'язання питання про участь делегацій СРСР у міжнародних з'їздах та про склад таких делегацій». Згідно з ним питання участі в міжнародних з'їздах як поза межами СРСР, так і на його території, тепер розв'язувалося безпосередньо РНК СРСР. Особовий склад делегацій визначався Комісією ЦК з виїздів за кордон, а в разі розбіжностей з РНК – у ЦК (Ткаченко, 2009).

З іншого боку західні країни Європи теж не сприяли еміграції. Наприклад, Велика Британія після початку Другої світової війни запровадила закони, які обмежували єврейську імміграцію. В той же час, коли до початку Другої світової війни було прийнято близько 70 000 євреїв, приблизно 500 000 було відмовлено у в'їзді. Цей крок був широко підтриманий пресою. Наприклад, газета Daily Mail, власник якої підтримував Адольфа Гітлера, назвала євреїв «без громадянства з Німеччини... що плівають з усіх портів цієї країни» злочинцями.

Поряд з тим, державні структури нацистської Німеччини здійснювали більш жорсткий процедурний контроль над винесенням вироків і використання судами «смертної кари як зброї расової війни» (Wachsmann, 2004). Боротьба між Міністерством юстиції та СС і поліцейським комплексом була типовою для «полікратичного» характеру бюрократії в Третньому Рейху (Broszat, 1981).

Так само ця конкуренція частково пояснює розповсюдження міністерського указу «Інструкції щодо використання вогнепальної зброї» поліцією, виданого Міністерством юстиції 2 серпня 1939 р. Директива, яка застосовувалася до всіх поліцейських у Німеччині та Протектораті Богемії та Моравії, дозволяла використання вогнепальної зброї на розсуд окремого поліцейського у випадках власного – захист і подолання «насильницького опору». У разі спроби втечі або спроби втечі перед арештом директива дозволяла використання вогнепальної зброї проти тих, хто «спійманий на місці злочину» або проти тих, хто «вагомо підозрюється» у вчиненні злочину. Крім того, міністерський указ санкціонував використання смертельної сили для запобігання втечі або повторного захоплення втікачів. У директиві було твердження про те, що ув'язнені в категоріях «запобіжного ув'язнення», «профілактичного ув'язнення» та ті, щодо яких є можливою процедура депортації, підлягають «негайному застосуванню вогнепальної зброї» без попередження у випадку спроби втечі (Kaganovitch, 2010).

Проведена відмінність в цьому останньому випадку є важливим, оскільки «запобіжне обмеження волі» часто використовували навмисне задля виправдання для арешту різноманітних політичних і расових ворогів режиму, часто на основі мізерних або сфабрикованих доказів. У Пруссії лише в березні та квітні 1933 року поліція взяла під охорону близько 25 000 осіб (Westermann, 2005).

Указ від 2 серпня 1939 р. виявився напівзаходом з кількох причин. По-перше, указ був виданий навіть тоді, коли останні приготування до вторгнення в Польщу були в повному ході; як такі, спроби регулювати використання летальної сили ставатимуть все більш неактуальними, оскільки вимоги військового часу радикалізуватимуть поведінку поліції в найближчі роки. По-друге, як зазначалося, це дозволило найбільшу свободу дій у застосуванні смертоносної сили щодо тих, хто вважався найбільшою політичною та ідеологічною загрозою. Очевидно, що такі дії нацистської Німеччини спонукали багатьох людей та зокрема, євреїв, покидати територію, підконтрольну Гітлеру та його тоталітарній державі. Від початку 1930-х рр. відбувалися масові нелегальні міграції на територію Польщі з боку СРСР. Це стало можливим через більшовицьку політику колективізації та антирелігійної боротьби, що

знайшло висвітлення в тогочасній українській пресі. Також у згаданий період прикордонні території ставали оперативним простором для діяльності спецслужб СРСР та Польщі, які мали на меті створення агентурної мережі для фіксування переміщень або дислокації військових, прикордонних з'єднань супротивника. Часто вербування спецслужбою ставало причиною неодноразового нелегального переходу кордону.

2. Інкорпорація території Польщі у 1939 році

У 1930-х роках нелегальні мігранти здійснювали нелегальний перетин кордону, розуміючи, що можуть розраховувати лише на допомогу місцевого населення. У 1939 році цей характер змінився через інкорпорацію території Польщі до складу двох тоталітарних держав – СРСР та нацистської Німеччини. Перед населенням, яке опинилося у окупації, поставав непростий вибір. Негативне сприйняття населенням політичних та законодавчих змін змушувало їх до дій, спрямованих на пошук кращого життя для себе та своїх родин.

Після окупації Польщі у вересні 1939 року частина її громадян вирішила шукати кращого життя на території СРСР. Серед тих, хто намагався перетнути кордон і був затриманий, переважну більшість становили євреї, які відчували страх щодо нацистської політики та її продовження на нових територіях. Від вересня 1939 року можемо спостерігати масове явище спроб перетину німецько-радянського кордону. Ось декілька прикладів:

Урн Левкович (1910 р. н.). Обвинувачений у тому, що 11 листопада 1939 року в складі групи з 9-ти людей нелегально перетнув кордон з боку Німеччини на територію СРСР. Визнав себе винним, адже, перебуваючи з родиною в м. Лодзь, зазнав переслідувань з боку німецької влади як особа єврейської національності. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів. Однак уже 13 вересня 1941 року був звільнений у республіці Комі. (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10125. Арк. 1).

Хаїм Трінчер (1900 р. н.) обвинувачений у тому, що 22 жовтня 1939 року перетнув кордон Німеччини з СРСР. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-3307. Арк. 1).

Габер Маєр (1912 р. н.) 26 жовтня 1939 року на новому німецько-радянському кордоні був затриманий. Втівав з Німеччини. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10520. Арк. 1).

Борух Гітлер (1919 р. н.) з вересня 1939 року прибув до Львова, де проживав, не маючи необхідних документів на право проживання в СРСР. Був звинувачений за статтею 33 КК УРСР. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів, проте звільнений із-під варті 28 серпня 1941 року по амністії (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-9557. Арк. 1).

Більшість біженців хотіли отримати політичний притулок та врятувати своє життя. Після окупації Польщі німецький нацистський режим продовжив проводити політику геноциду проти єврейського населення на новоприєднаних територіях. Окрім того, кордон між СРСР та Німеччиною був делімітований лише з 25 листопада 1939 року, а тому всі ті, хто потрапили до СРСР раніше не мали бути засудженими, адже до того часу таких меж не існувало. Отже, в такий спосіб ми можемо стверджувати, що проти біженців від німецького нацистського режиму було здійснено політичні репресії радянськими органами держбезпеки.

Окрім того, як зазначає Радченко О., через масове прибуття вигнанців у Західну Україну, зокрема до Львова, місто перетворилося на зону гуманітарної катастрофи (Радченко, 2020). За даними НКВС, на 23 листопада 1939 р. тут налічувалося 65 174 зареєстровані біженці. Натомість реально їх могло бути значно більше. Не вистачало роботи, продуктів харчування, житла.

Відповідно до «Роз'яснення ГУРСМ НКВС СРСР до інструкції про порядок видачі тимчасового посвідчення для проживання на території СРСР біженцям, яких направлено на роботу за нарядами наркоматів» від 23 грудня 1939 року біженцями вважали лише тих, хто прибув з території колишньої Польщі, де тепер була Німеччина. До цієї категорії не входили мешканці Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславівської, та Тернопільської областей УРСР (Даниленко, Кокін, 2009). Населенню, яке належало до вказаних областей, після представлення документів, які підтверджують їхню особистість видавали радянські паспорти. У тих випадках, коли документи на підтвердження особистості не були надані, громадяни отримували тимчасові посвідчення. Біженців, яких скеровували на роботу наркомати було наказано не прописувати в режимних місцевостях, заборонених зонах та прикордонні СРСР (ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 6. Арк. 225). Звичайно, що і такі категорії населення теж отримували політично вмотивовані вироки. Ось приклади:

Теодор Мацевко (1905 р. н.) 20 листопада 1939 року здійснив перехід кордону з Німеччини до УРСР, оскільки повертався з роботи додому в рідне село Погарисько, поблизу Рави Руської. Ув'язнений на 3 роки за нелегальний перехід кордону на підставі статті 80 КК УРСР (ДАЛО. Ф. Р.3258. Оп. 1. Спр. П-9663. Арк. 1).

Степан Гірний (1901 р. н.) Був на лікуванні у госпіталі як учасник німецько-польської війни. 18 січня 1940 року на новому німецько-радянському кордоні був затриманий. Втівав зі шпиталю в Німеччині. Дізнавшись про важку хворобу та смерть батька, хотів приїхати до рідного села Маковисько, яке було під контролем СРСР. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10524. Арк. 1).

Радянські паспорти мали б отримати й ті, хто повертався з німецького полону до своїх рідних домівок на території СРСР. Однак після тривалого слідства вони отримували судові вирoki. Ось приклади:

Іван Карась (1915 р. н.) здійснив нелегальний перехід кордону 12 жовтня 1940 року, адже втік разом з товаришами з німецького полону в місті Легніца, адже перед тим був у польській армії. Отримав 3 роки позбавлення волі (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10044. Арк. 1).

Сопко Гнида (1915 р. н.) і Степан Хамець (1902 р. н.), 3 березня 1940 року були ув'язнені за нелегальний перетин німецько-радянського кордону. Повертались до рідного села Стара Скварява, адже перед тим служили в польській армії, були поранені під час німецько-польської війни, перебували на лікуванні в госпіталі. Кожен з них отримав по 5 років виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П. 10589. Арк. 1). Хоча жодних доказів злочинної діяльності з боку Гниди і Хамця немає.

Петро Козак (1914 р. н.) – повертаючись із табору військовополонених до рідного села поблизу Немирова (Львівська область), 9 жовтня 1940 року нелегально перетнув кордон. Отримав 3 роки позбавлення волі (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10047. Арк. 1).

Андрій Кархут (1912 р. н.) 4 червня 1940 року нелегально перейшов кордон. Отримав 3 роки виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-14875. Арк. 1).

Іван Тарновський (1910 р. н.) 4 лютого 1941 року нелегально перейшов кордон. Перед тим був у німецькому полоні. Отримав 3 роки виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10049. Арк. 1).

Таким чином, вищезгадані особи зазнали переслідувань і отримали політично вмотивовані звинувачення. Варто вказати на те, що переміщені особи діяли в таких умовах, що склалися внаслідок початку Другої світової війни.

В «Інструкції радянським представникам в німецькій контрольно-пропускній комісії по відправці біженців з території СРСР в Німеччину» від 17 лютого 1940 року сказано, що підлягають відправці до Німеччини ті особи, які постійно проживають на території колишньої Польщі, яка тепер була у складі Німеччини і через які-небудь причини протягом 1939 року опинилися на території Західних областей України та Білорусі (ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 33. Арк. 57–62). Однак на практиці чимало біженців потрапляли у виправно-трудова табори терміном на 3 роки через порушення статті 80 Кримінального кодексу СРСР від 1938 року. Ось приклади:

Абрам Гросс (1911 р. н.) 18 січня 1940 року перейшов кордон. Отримав 3 роки виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10063. Арк. 1).

Мошек Сандес Брик (1919 р. н.) 16 листопада на новому німецько-радянському кордоні був затриманий. Втік з Німеччини. Отримав 3 роки виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10513. Арк. 1).

Адам Вишинський (1910 р. н.) 13 листопада 1939 року на новому німецько-радянському кордоні був затриманий. Втік з Німеччини. Отримав 3 роки виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10519. Арк. 1).

Численні допити та вирoki підкреслюють політично вмотивовані дії з боку каральних органів СРСР. Адже навіть 3 роки обмеження волі та виправно-трудова таборів переживали не всі. Ось приклад:

Василь Конюхов (1904 р. н.) 7 лютого 1940 року перетнув німецько-радянський кордон з боку Німеччини. Слід зазначити, що у 1920 році Конюхов В. потрапив до дитячого будинку в Празі де проживав до 1939 року. Вірив у краще майбутнє в Радянському союзі та слухав радіопередачі із Москви та Лондона, за що був арештований нацистською владою. Після звільнення із двомісячного ув'язнення спробував перетнути кордон з метою пошуку роботи. Радянські органи держбезпеки прийняли рішення відправити його до виправно-трудова таборів, де він помер 2 грудня 1940 року, відбуваючи покарання (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10845. Арк. 1).

Зрештою, саме НКВС УРСР помічав недоліки у веденні справ на порушників державного кордону і намагався їх усунути. Вже 22 лютого 1940 року було видано відповідний наказ народного комісара внутрішніх справ УРСР, де йшлося про те, що обвинувачених у незаконному перетині кордону утримують під вартою 2–3 місяці. У цьому наказу було вказано на те, що опис вилучених речей у арештованих проведений був не завжди. Окрім того, вилучені документи та різні записи не були переведені на російську мову і, відповідно, не досліджені. Такі дії, на думку капітана держбезпеки Горлінського, можуть створити ситуацію, коли шпигуни іноземних розвідок уникнуть відповідальності (ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 31. Арк. 61–66). Відповідно, коли в затриманих не було відповідних документів, радянські органи держбезпеки могли їх звинуватити у політичних злочинах. Наприклад, 24 листопада 1939 року був затриманий працівниками міліції Микола Кочкодан (1913 р. н.) за безквитковий проїзд. Під час допиту виявилось, що він також втік з німецького табору для військовополонених і нелегально перетнув кордон. Зрештою, був звинувачений за зв'язки з ОУН, а не за нелегальний перетин кордону (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10140. Арк. 1).

3. Спроби покинути СРСР у 1939–1941 роках

Доволі часто біженці, які втікали від одного тоталітарного режиму (нацистської Німеччини) згодом намагалися знайти прихисток поза межами іншого (СРСР). Так, наприклад, Карл Вольф (1905 р. н.)

10 листопада 1939 року був затриманий на угорсько-радянському кордоні. Перед тим успішно перетнув німецько-радянський кордон. Хотів добратися до Палестини. Отримав 8 років виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10517. Арк. 1).

Казимир Зарод (1908 р. н.) у вересні 1939 року прибув із окупованої німцями Варшави до Тернополя (під контролем СРСР). 30 червня 1940 року пробував виїхати до Німеччини. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10493. Арк. 1).

Павліна Кашицька (1919 р. н.) 8 січня 1940 року потрапила разом з подругою Марією Сосновською до Німеччини з території СРСР. Вже наступного дня, 9 січня 1940 року, повертаючись, була затримана в рідному селі Польхів. З пояснень обвинуваченої видно, що вона мала намір працевлаштуватися, тому перейшла кордон на бік Німеччини. Після невдалих спроб знайти роботу повернулася. З політичних мотивів міра покарання, призначена їй 5 років виправно-трудових таборів, незважаючи на те, що відповідно до статті 80 КК УРСР максимальне покарання не могло перевищувати 3 років позбавлення волі. Зрештою, вже 28 серпня 1941 року Кашицька була звільнена від покарання на підставі Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про амністію польських в'язнів».

Уже влітку 1940 року органи держбезпеки СРСР були більш уважними щодо роботи з біженцями та тими, хто перетинав кордон нелегально. Із директиви наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова щодо оперативної роботи з перебіжчиками та порушниками кордону від 14 червня 1940 року довідуємося про наказ «1) для тримання під вартою перебіжчиків та порушників кордону виділити окремі камери, ретельно ізолювавши цей контингент від інших арештованих; виділити одинарні камери для спеціальної роботи з перебіжчиками; 2) вжити всіх заходів для зашифрування перебування під вартою від інших арештованих; для цього завдання виділити перевірених наглядачів, ізолювати арештованих, за потреби – змінювати прізвища арештованих; 3) всіх перебіжчиків обов'язково допитувати з метою отримання розвідувальної інформації» (ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 34. Арк. 139–146.).

Серед колишніх громадян Польщі були, звісно, й такі, хто в період 1939–1941 років намагався потрапити в Німеччину. Наприклад, Василь Товстак (1920 р. н.) разом з товаришами 16 вересня 1940 року вирішив перейти кордон та потрапити до Німеччини, але був упійманий прикордонниками. Отримав 3 роки позбавлення волі (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10045. Арк. 1). До Угорщини намагався потрапити Казимир Годловський (1911 р. н.) 6 листопада 1939 року, але отримав 5 років виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10221. Арк. 1). До Угорщини

намагалися потрапити Іван Лис (1914 р. н.), Ісидор Ситник (1913 р. н.), Адам Крукевич (1915 р. н.), Мечислав Крукевич (1909 р. н.) – усі вони отримали по 3 роки виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10217. Арк. 1).

Натомість з Угорщини до СРСР у пошуку своїх знайомих намагалися потрапити колишні військовополонені (громадяни Польщі). Один із них – Бентян Жительни (1914 р. н.), який перейшов кордон 27 листопада 1939 року та отримав 3 роки виправно-трудових таборів. У Кракові у нього залишилась дружина, однак повертатися до міста, окупованого нацистами він не хотів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10530. Арк. 1).

4. Висновки

У біженців з нацистської Німеччини не було однієї мети: одна частина з них хотіла повернутися додому, до родини та возз'єднатися із близькими після полону, лікування або роботи в іншому місті; інша частина біженців бажала уникнути репресій з боку тоталітарного нацистського режиму.

Про національний склад серед біженців – помітну більшість становили євреї, решта – поляки, українці та інші народи. Всі, хто здійснили нелегальний перехід кордону в 1939–1941 роках та потрапили до органів держбезпеки СРСР, отримали депортації, арешти та роки перебування у виправно-трудових таборах. Отже, з початком Другої світової війни приводом для міграції слугувала не лише потреба уникнути репресій тоталітарного режиму, а й потреба у тимчасовому захисті від нацистської політики гітлерівської Німеччини, пошук та потреба повернутися до своєї родини, яка опинилася по інший бік новоутвореного кордону. Нові межі між СРСР та нацистською Німеччиною та законодавство, звичайно, не враховувало потреб населення. Ізоляціоністський характер радянської політики міжвоєнного періоду продовжувався і в 1939–1941 роках.

Підсумовуючи, варто вказати на те, що після подій вересня 1939 року та окупації території Польщі Німеччиною та СРСР сотні тисяч людей були змушені покинути своє попереднє тривале місце проживання і стати біженцями. Знаючи про попередній тоталітарний досвід суспільно-правових відносин у нацистській Німеччині, тисячі євреїв, іноді об'єднуючись в групи по кількадесят чоловік, вирушали до СРСР. В Радянському союзі часто таких втікачів від репресій чекала зустріч із органами держбезпеки. Іноді за звинуваченням у «незаконному перетині кордону» засуджені отримували від трьох до восьми років виправно-трудових таборів, хоча це суперечило радянському карному законодавству. Деяким біженцям впродовж кількох місяців вдавалось перебувати у великих містах без документів.

Згідно з проаналізованими документами, частина біженців намагалася знову перетнути кордон СРСР: одні – прямували далі до третіх країн, а інші – хотіли

повернутися в ту місцевість, з якої попередньо приїхали. Наведені вище факти дозволяють констатувати, що радянський тоталітарний режим здійснював покарання для тих, хто намагався отримати тимчасовий захист від нацистського режиму, возз'єднатися

зі своєю родиною, втекти з німецького полону, однак репресивна державна політика СРСР здійснювала заходи, пов'язані із виявленням шпигунів, пошуком антирадянських елементів та тих, хто міг нести загрозу політичній системі.

Література:

1. Broszat M. The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich. London: Longman 1981. 282 p.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі – ГДА СБУ). Ф. 9. Спр. 6. Арк. 225.
3. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 31. Арк. 61–66
4. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 34. Арк. 139–146.
5. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 33. Арк. 57–62.
6. Державний архів Львівської області (Далі – ДАЛО). Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10000. Арк. 1.
7. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-3307. Арк. 1
8. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-9557. Арк. 1
9. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-9663. Арк. 1
10. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10044. Арк. 1
11. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10045. Арк. 1
12. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10047. Арк. 1
13. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10049. Арк. 1
14. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10063. Арк. 1
15. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10125. Арк. 1
16. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10140. Арк. 1
17. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10217. Арк. 1
18. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10221. Арк. 1
19. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10493. Арк. 1
20. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10513. Арк. 1
21. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10517. Арк. 1
22. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10519. Арк. 1
23. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10520. Арк. 1
24. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10524. Арк. 1
25. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П. 10530. Арк. 1
26. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П. 10589. Арк. 1
27. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10845. Арк. 1
28. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-14875. Арк. 1
29. Даниленко В., Кокін С. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. Київ. Вид. дім «Києво-Могилянська академія» 2009. 1311 с.
30. Ткаченко В. Закордонні відрядження українських учених у 20–30-х роках ХХ ст. як відзеркалення державної політики в галузі міжнародних наукових зв'язків. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки*, (12), 2009. С. 172–179.
31. Kaganovitch A. Jewish Refugees and Soviet Authorities during World War II. *Yad Vashem Studies*. Volume 38:2. 2010. pp. 85–210.
32. Кузовова Н. Радянські репресії по відношенню до євреїв-біженців з території Польщі та Чехо-Словаччини напередодні та на початку Другої світової війни. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2021. Вип. 9. С. 105–120.
33. Лисенко О. Хресні шляхи: біженці, переміщені та внутрішньо переміщені особи в Україні у 1939–1940-і роки. *Сторінки воєнної історії України*. 2021. Вип. 23. С. 174 – 193.
34. Радченко О. Віденські євреї в УРСР 1939–1941 рр.: між нацистськими та радянськими репресіями. *Український історичний журнал*. 2020. Число 3. С. 80–89.
35. Wachsmann N. Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany. *Yale University Press*. 2004. 538 p.
36. Westermann E. Hitler's Police Battalions: Enforcing Racial War in the East. *Lawrence: University Press of Kansas*. 2005. pp. 41–51.

References:

1. Broszat, M. (1981) The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich. London: Longman 1981. 282 p. [in English].

2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). [State Archive Branch of the Security Services of Ukraine] F. 9. Spr. 6. Ark. 225. [in russian].
3. HDA SBU. F. 9. Spr. 31. Ark. 61–66. [in russian].
4. HDA SBU. F. 9. Spr. 34. Ark. 139–146. [in russian].
5. HDA SBU. F. 9. Spr. 33. Ark. 57–62. [in russian].
6. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO). [State Archives of Lviv Region] F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10000. Ark. 1. [in russian].
7. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-3307. Ark. 1 [in russian].
8. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-9557. Ark. 1 [in russian].
9. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-9663. Ark. 1 [in russian].
10. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10044. Ark. 1 [in russian].
11. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10045. Ark. 1 [in russian].
12. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10047. Ark. 1 [in russian].
13. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10049. Ark. 1 [in russian].
14. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10063. Ark. 1 [in russian].
15. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10125. Ark. 1 [in russian].
16. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10140. Ark. 1 [in russian].
17. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10217. Ark. 1 [in russian].
18. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10221. Ark. 1 [in russian].
19. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10493. Ark. 1 [in russian].
20. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10513. Ark. 1 [in russian].
21. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10517. Ark. 1 [in russian].
22. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10519. Ark. 1 [in russian].
23. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10520. Ark. 1 [in russian].
24. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10524. Ark. 1 [in russian].
25. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P. 10530. Ark. 1 [in russian].
26. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P. 10589. Ark. 1 [in russian].
27. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10845. Ark. 1 [in russian].
28. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-14875. Ark. 1 [in russian].
29. Danylenko, V. & Kokin, S. (Comps.) (2009). Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy. [Soviet State Security Bodies in 1939 – June 1941: Documents of the State Security Service of Ukraine. Kyiv. Publishing House “Kyiv-Mohyla Academy”. Kyiv. 1311 p. [in Ukrainian].
30. Tkachenko V. (2009) Zakordonni vidriadzhennia ukrainskykh uchenykh u 20–30-kh rokakh KhKh st. yak vidzeralennia derzhavnoi polityky v haluzi mizhnarodnykh naukovykh zviazkiv. *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky* (12). [Foreign business trips of Ukrainian scientists in the 20s–30s of the 20th century as a reflection of state policy in the field of international scientific relations. Scientific notes. Series: Historical Sciences. pp. 172–179. [in Ukrainian].
31. Kaganovitch, A. (2010) Jewish Refugees and Soviet Authorities during World War II. *Yad Vashem Studies*. Volume 38:2. pp. 85–210. [in English].
32. Kuzovova, N. (2021) Radianski represii po vidnoshenniu do yevreiv-bizhentsiv z terytorii Polshchi ta Chekho-Slovachchyny naperedodni ta na pochatku Druhoi svitovoi viiny. [Soviet repressions against Jewish refugees from the territory of Poland and Czechoslovakia on the eve and at the beginning of World War II]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Vyp. 9. pp. 105–120. [in Ukrainian].
33. Lysenko, O. (2021) Khresni shliakhy: bizhentsi, peremishcheni ta vnutrishno peremishcheni osoby v Ukraini u 1939–1940-i roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. [Stations of the Cross: refugees, displaced persons and internally displaced persons in Ukraine in 1939–1940. Pages of the military history of Ukraine]. № 23. pp. 174–193. [in Ukrainian].
34. Radchenko, O. (2020) Videnski yevrei v URSR 1939–1941 rr.: mizh natsystskymy ta radianskymy represiiamy. [Viennese Jews in the Ukrainian SSR 1939–1941: between Nazi and Soviet repressions]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. Pp. 80–89. [in Ukrainian].
35. Wachsmann, N. (2004) Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany. *Yale University Press*. 2004. 538 p. [in English].
36. Westermann, E. (2005) Hitler's Police Battalions: Enforcing Racial War in the East. *Lawrence: University Press of Kansas*. pp. 41–51. [in English].

Стаття надійшла до редакції 01.10.2025
Рекомендована до друку 11.11.2025
Опублікована 22.12.2025

УДК 94(477):341.485(=411.16)-044.357-043.5(477.7)"1941/1944"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-52-3>

ПРАКТИКИ ВИЖИВАННЯ ТА СПРОТИВУ ГОЛОКОСТУ: ВЗАЄМОДІЯ ТА ВЗАЄМОДОПОМОГА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНТЕРВ'Ю, ЗІБРАНИМИ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Кузовова Наталя Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
Херсонський державний університет
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

Метою дослідження є вивчення індивідуальних і колективних практик виживання під час Голокосту на Півдні України на основі усних свідчень, зібраних у межах проєкту «Голоси» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (Київ, 2020). Дослідження спрямоване на реконструкцію механізмів виживання, визначення чинників, які сприяли порятунку, а також аналіз форм соціальної взаємодії, морального вибору й взаємодопомоги в умовах окупаційного режиму. **Методи дослідження.** У роботі застосовано методи усної історії, мікроісторії та історії повсякдення у поєднанні з архівною верифікацією свідчень. Використано порівняльний і контекстуальний підходи для виявлення регіональних особливостей стратегій виживання та співвіднесення індивідуальних наративів із ширшим соціально-політичним контекстом нацистської окупації України. Триангуляція джерел – інтерв'ю, архівних документів та музейних матеріалів забезпечує достовірність і комплексність висновків. **Результати.** Отримані свідчення розкривають різноманітні форми допомоги з боку родичів, сусідів, духовенства, а подекуди – навіть колаборантів. Особлива увага приділена ролі неєврейських членів «змішаних» родин, де матері часто розробляли цілі стратегії для порятунку дітей. Зафіксовано випадки самопожертви заради дітей, формального «вихрещення» як способу порятунку, прихистку дітей та дорослих у домівках неєвреїв. Ці історії демонструють водночас моральну мужність і неоднозначність людської поведінки в умовах окупації. У свідченнях також простежуються післявоєнні практики замовчування та трансформації родинної пам'яті, які зберігають відбитки колективної травми, і відбуваються під впливом «prosthetic» memory.

Висновки. Результати дослідження підтверджують, що виживання під час Голокосту на Півдні України залежало не лише від випадку, а й від мережі міжособистісних зв'язків, неформальної взаємодії та морального вибору окремих людей. Дослідження показує, що свідчення очевидців розкривають мікроісторичний вимір Голокосту на Півдні України, у якому індивідуальні та локальні практики вписуються в ширший соціальний контекст насильства, виживання й пам'яті. Документування подібних історій має вагоме значення для збереження історичної пам'яті, подолання стереотипів і розвитку міжнаціонального діалогу.

Ключові слова: соціальна взаємодія, родинна пам'ять, повсякденна історія, «prosthetic» memory, усні свідчення, мікроісторія.

PRACTICES OF SURVIVAL AND RESISTANCE DURING THE HOLOCAUST: INTERACTION AND MUTUAL ASSISTANCE (BASED ON INTERVIEWS COLLECTED IN THE KHERSON REGION)

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

The purpose of the study is to explore individual and collective survival practices during the Holocaust in Southern Ukraine, based on oral testimonies collected as part of the Voices project of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center (Kyiv, 2020). The research aims to reconstruct survival mechanisms, identify factors that contributed to rescue, and analyze the forms of social interaction, moral choice, and mutual assistance under the Nazi occupation regime.

Methods. The study employs methods of oral history, microhistory, and the history of everyday life, combined with archival verification of testimonies. Comparative and contextual approaches are applied to identify regional features of survival strategies and to correlate personal narratives with the broader socio-political context of Nazi occupation in Ukraine. The triangulation of sources – interviews, archival materials, and museum collections – ensures the reliability and comprehensiveness of the conclusions.

Results. The collected testimonies reveal diverse forms of assistance provided by relatives, neighbors, clergy, and, in some cases, even collaborators. Special attention is given to the role of non-Jewish members of “mixed” families, where mothers often devised complex strategies to save their children. Documented examples include acts of self-sacrifice for the sake of children, formal “baptisms” as a means of rescue, and sheltering Jewish children and adults in non-Jewish households. These stories demonstrate both moral courage and the ambivalence of human behavior under occupation. The testimonies also trace postwar practices of silence and the transformation of family memory, preserving the imprint of collective trauma and reflecting the influence of prosthetic memory.

Conclusions. The findings confirm that survival during the Holocaust in Southern Ukraine depended not only on chance but also on networks of interpersonal relations, informal social interactions, and the moral choices of individuals. The study demonstrates that eyewitness testimonies reveal the microhistorical dimension of the Holocaust in Southern Ukraine, where individual and local experiences are embedded within a broader social context of violence, survival, and remembrance. Documenting such stories is crucial for preserving historical memory, overcoming stereotypes, and fostering intercultural dialogue.

Keywords: social interaction, family memory, everyday history, prosthetic memory, oral testimonies, microhistory, moral choice, solidarity.

1. Вступ

З початку роботи над темою відбулося чимало подій, які змусили по-новому осмислити та переглянути деякі положення дослідження: завершення пандемії COVID-19, початок повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року, окупація та подальша деокупація Херсона 11 листопада 2022 року, напад бойовиків ХАМАС на Ізраїль 7 жовтня 2023 року і подальша війна. Багато голосів, котрі пролунали в межах однойменного проєкту збору свідчень протягом 2020 р., що становлять основну джерельну базу дослідження, замовкли назавжди.

Метою дослідження є вивчення індивідуальних і колективних практик виживання під час Голокосту на Півдні України на основі усних свідчень, зібраних у межах проєкту «Голоси» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (Київ, 2020). Дослідження спрямоване на реконструкцію механізмів виживання, визначення чинників, які сприяли порятунку, а також аналіз форм соціальної взаємодії, морального вибору й взаємодопомоги в умовах окупаційного режиму.

Методологія дослідження. До емпіричних матеріалів дослідження, крім інтерв'ю, записаних автором та учасниками проєкту на Херсонщині, також належать архівні документи з державного архіву Херсонської області, архівного відділу СБУ в Херсонській області, Генічеського краєзнавчого музею, особистих архівів респондентів, зібрані автором під час польових досліджень у Каховці, Новій Каховці, Генічеську та інших населених пунктах області.

Досліджуючи практики виживання під час Голокосту через призму усної історії, ми спираємося на міждисциплінарний підхід, що поєднує методи усної історії та теоретичні засади понять «стратегії виживання» та «практики виживання» у соціології, антропології, економіці та психології. Ми розглядаємо практики виживання як «втілення» стратегій у конкретному досвіді (Bourdieu, 1977). Ми виходимо з того, що усна історія є важливим джерелом, яке тим не менше потребує критичного підходу та чіткої методології (Грінченко, 2007), якої ми намагалися дотримуватися, записуючи усні історії після того, як минуло майже 80 років від часу подій, про які в них розповідається. Ми відзначаємо вплив «prosthetic» memory (Alison Landsberg, 2004) на особисті дитячі історії та сімейні історії, записані в інтерв'ю. Аналізуючи інтерв'ю дітей тих, хто пережив травму Голокосту, можна спостерігати як саме вони «успадковують» пам'ять через розповіді, фотографії та замовчування (Hirsch, 1997, 2012).

Фактично ці інтерв'ю – це минуле, теперішнє та майбутнє у їхньому нерозривному зв'язку. Кожне інтерв'ю – це історія життя, тому коло історичних подій, що описується у спогадах дуже широке: погроми 1919–1920 р., Голодомор 1932–1933 рр., сталінські репресії, радянсько-фінська війна, Друга світова війна та Голокост, повоєнний антисемітизм у СРСР, повсякденне життя до 2020 р. включно.

Свідки також поділились своїми сімейними архівами: фотографіями, довідками про вигнання до Німеччини, перебування в концтаборах тощо. Звертається до своєї родинної історії багатьох з них змусила еміграція членів родини, необхідність підтвердження єврейського походження, факту вигнання до Німеччини для примусових робіт.

Не всі свідчення мають архівні підтвердження, але так само чимало подій, засвідчених архівними документами, не знайшли свого відображення в усній історії. Типовим для свідчень є неволодіння свідками повною інформацією. Наприклад, усі озброєні люди з лісу для них «партизани», бо вони їх так сприймали у момент події, і потім, протягом життя, так і не отримали додаткової інформації, котра могла розвіяти їх сумніви. Інтерв'юери переживали події війни дітьми та підлітками, тому багато чого не розуміли, а дорослі не намагалися їм щось пояснити (практика замовчування) і важлива інформація, яку вони випадково вловлювали із «дорослих» розмов у сім'ї (від якої дітей намагалися всіляко відсторонити), має вигляд відлуння, натяків, недомовок. Треба зазначити, що навіть спільний досвід за мовчазною згодою не обговорювався у сім'ї, був «табуованою» темою. Свідки самі дивуються, чому вони так мало цікавилися минулим родини, чому не розпитали батьків, і пояснюють, що були молоді та зайняті своїм життям і несвідомо не хотіли повертатися до болючих тем. Вони нарікають на незацікавленість сучасної молоді та звертаються з проханням не повторювати їхніх помилок, щоб не переживати подібний досвід у майбутньому.

Інтерв'ю мешканців сучасної Херсонщини відрізняє широка географія подій, що охоплює Україну, Росію, Білорусь, інші республіки колишнього СРСР, Східну Європу (зокрема Австрію, Німеччину та Польщу), Ізраїль та США. Події Голокосту безпосередньо висвітлені в Україні, Білорусі, окупованій частині Росії, Німеччині, Австрії та Польщі.

Спробуємо виділити масові та індивідуальні практики виживання. Зауважимо, що окремі теми настільки широко представлені в інтерв'ю, що потребують окремого дослідження, зокрема тема евакуації.

2. Евакуація

З усіх найуспішніших практик виживання для єврейського населення під час Голокосту в СРСР була евакуація. У радянського уряду не було спеціального плану порятунку для окремих національностей, оскільки на першому місці стояло питання евакуації матеріальних цінностей та мобілізація військовозобов'язаних. Проте за підрахунками на прикладі Уралу, євреї становили 24,8% евакуйованих і за цим показником посідали друге місце після росіян 52,9% (Потьомкіна, 2002: 148–156).

Для городян існувала можливість евакуюватись разом з підприємством, заводом, шахтою. Вона здійснювалась за допомогою усіх видів транспорту та пішки:

«Ну, так як батько військовим був, йому дали... така була лінійка, просто підвода-лінійка гладка і сходинки були майже до самої землі. Я пам'ятаю, що туди навантажили перину, подушки, ззаду продукти у цебрах, чомусь у цебрах, і ми виїхали, батько залишився, він мав устаткування, шахти вивести, шахту треба було затопити, але обладнання вивезти за Урал. Він буквально за кілька годин до того, як німці увійшли на цю копальню Інгулець, вони останній вагон завантажили і встигли втекти з цієї копальні Інгулець» (автор спогадів – Нойма С., 1932 р. н., Херсонська область, події відбувалися після виїзду з Кривого Рогу, мова інтерв'ю – російська) (Нойма С., 2020).

Дітей могли евакуювати разом з дитячими закладами (причому в групі включали дітей, батьки яких залишались за лінією фронту і не могли супроводжувати їх). Евакуація потягом була так само небезпечною, як і кінним транспортом:

«І нас... там стояли телячі вагони, і нас у ці вагони просто позакидали. А в цих вагонах були медсестри та поранені. Вони нас, хто міг, підхоплювали. І раптом потяг смикнувся. І бомбування тривало. І двері були, так вони заїжджали і виїжджали, такі, ну, телячий вагон. Там під стелею були два віконця, але туди ніхто не міг дістатися. А нас, дітей, засунули всіх у найдавший кут, і тут були поранені та медсестри. А двері були трохи відчинені і ми бачили фонтани з землі, ми чули ці вибухи, і потяг то мчав, то зупинявся. На даху кожного вагона було величезне біле коло із червоним хрестом, це для того, щоб ці поїзди не бомбили. За всіма правилами військового мистецтва. Але це було порушено і бомбардували саме по цих «цілях». Задній вагон горів. Хто там був, я не знаю, ми це бачили, коли потяг завертав, я підкотилася до самого краю, і поки мене відтягли, я бачила, як задній вагон горів. Ось. І мені здавалося, що це тривало дуже довго. Але на світанку почався дощ зі снігом, це ж жовтень, а в нас це дуже часто буває дощ зі снігом і бомбардування припинилося» (автор спогадів – Есфір О., 1935 р. н., Херсонська область, події відбувалися під час

евакуації з Харкова дітей, напередодні його окупації німецькими військами 24 жовтня 1941 р., мова інтерв'ю – російська) (Есфір О., 2020).

Зазначимо, що авторка цих спогадів, Есфір О., займалася літературною діяльністю, і це помітно з її інтерв'ю: воно емоційне і образне. Але деякі моменти викликають сумніви, і, можливо, створені під впливом «prosthetic» memory із суміші пропагандистських штампів та прочитаного в художній літературі. Зокрема, як могла 6-річна дівчинка побачити білі кола із червоними хрестами на даху вагонів? Чи не було це створено уявою оповідачки пізніше у спробах осмислити та вписати свою жахливу історію подорожі в існуючі рамки?

Тактика «випаленої землі» стосувалась як міста, так і села. Для сільського населення евакуація полягала у супроводженні техніки та худоби. Такі колони рухались дуже повільно, ледь встигаючи за лінією фронту. Тих, хто з різних причин не міг рухатись далі – залишали. Відношення до людей з боку влади було споживацьким:

«У селі всі знали, що батько, Абрам Олександрович, – єврей. Коли почалася війна, мама із Селещини переїхала сюди до батьків, і всі ми стали: дідусь, бабуся, мама і нас троє, і вскорості з Донбасу приїхала мамина сестра з дочкою. Ми всі стали жити разом, а батька разом з іншими мужчинами, не знаю цього, хто, направили гнати коней на Донбас і там велика кількість мужиків із кіньми рушили на Донбас. І коли, як, в якому городі, я не знаю, вони пригнали, тут уже німці сунуть, тоді був приказ погрузити цих коней у вагони. Погрузили цих коней у вагони, а самі – куди хоче йдуть, мужикам сказали. Ну і всі рішили вертатися додому, хто де жив, в тому числі і батько» (автор спогадів – Діна Ш., 1938 р. н., Херсонська область, події відбуваються в 1941 р., Донбас – Полтавська область, мовою оригіналу) (Діна Ш., 2020).

Вже «непотрібний» Абрам Крель повернувся додому, невдовзі його заарештували і відвезли в Полтаву, більше його ніхто не бачив.

Більшість опитуваних, котрі були євреями за матір'ю і батьком, і вижили, були саме евакуйованими. Евакуація не гарантувала виживання: голод, хвороби, загибель від обстрілів авіації, – проте ці небезпеки були загальні для всіх, кому вдалося покинути свої домівки перед окупацією, але від цього не менш трагічні та моторошні:

«Налетіли літаки, почали нас не бомбити, а просто розстрілювати. У нас був старший, він попередив, щоб сім'я не бігла одразу вся в один бік, а якось розділилися від дороги. І мама мені сказала: ти береш Розочку, так звали мою сестричку, праворуч, а ми з бабусяю ліворуч. І ось, значить, на бриючому, ці літаки, це взагалі звичайно, ну 9 років, я і розуміла, і страшно було, крики, такий шум стояв, гул літаків, розриви, наші частини, які йшли поряд, намагалися стріляти. Я бігла

з цією дитиною, зі своєю сестричкою, притиснула її до себе, і вирва була, не дуже глибока, я з'їхала в неї, притулилася спиною до вирви, до спини вирви і тримала сестричку. Я бачила окуляри того пілота, який розстрілював людей, які бігли полем праворуч, ліворуч. Я бачила, мені, здається, я бачила його очі, на бриючому... буквально поле, голе поле, у цьому місці – три літаки, вони зробили два заходи та полетіли. Я, звичайно, не бачила, потім я вибралася з цього окопу, з цієї воронки, і побігла, коли все закінчилося і затихло, побігла до підводи, до матері. Такий крик стояв, такий жахливий був суцільний крик. Хтось когось не дорахувався, хтось не може знайти когось, і коли я підбігла зі своєю сестричкою до підводи до нашої, мама як закричала та схопилася руками за голову, я не зрозуміла, у чому справа. Виявляється, куля потрапила сестричці у скроню і застрягла в її голівці. Фактично ця куля була призначена мені. Сестра моя мене врятувала. Як її ховали, це... ложками, ножами викопали невелику ямку і, пам'ятаю, мама загорнула сестричку мабуть у пелюшку білу, простирadlo, і щоб не класти на землю наламали сучки таких, паличок, поклали, щоб не на землю класти трупик, засипали землею і рушила колона далі» (автор спогадів – Нойма С., 1932 р. н., Херсонська область, події відбувалися під час евакуації підводами з Кривого Рогу) (Нойма С., 2020).

Зауважимо, що емоції респондентів, котрі розповідають про ці події, далекі від того, щоб радіти з того, що їм вдалось виїхати. Більшість з них зазначають, що їхні родичі, що залишилися, загинули. Навіть ті, хто обіймав впливові посади не мали можливості допомогти всім своїм рідним (особливо тим, хто не бажав виїжджати і не піддавався вмовлянням), і самі часто евакуювались в останній момент, бо цього вимагав службовий обов'язок:

«НК: А скажіть, будь ласка, тато був комендантом Херсона, а він знав про те, що євреїв чекає таке страшне?

ЛЛ: Ні, уявлення ніхто ніякого не мав. У всіх було уявлення, що всі прийшли-пішли, що нічого такого не буде, і тому мамині батьки залишилися в Херсоні, він хотів їх забрати, «ні-ні, ніхто нас не чіпатиме», і їх зрадили, і розстріляли в перший же день. Уявлення про те, що буде – така війна буде довгою, не знали. Але коли ми приїхали, коли він переплив катером до Цюрупинська, він кинув нас одразу у вагони, не знаю, яке у нього було поняття, що він мав на увазі, це були телячі вагони, які везли худобу. Там був ось-цей гній і все. Він кинув туди маму з нами, в чому стояла практично. І куди їхали вагони – туди ми їхали. Його заступник, який був, просив: залиште, залиште, тут підуть-прийдуть. Він сказав: «Ні, я сім'ю свою зберігатиму». І ми поїхали туди, на Урал... А всі, хто залишилися там, у Цюрупинську, він їх усіх, вони всі... всіх знищили, загинули, а ми залишилися живі, завдяки тому,

що тато так вчинив» (Інтерв'ю з Людмилою Л., 1937 р. н., Херсонська область, події відбувалися напередодні окупації Херсона 18 серпня 1941 р., мова інтерв'ю – російська) (Людмила Л., 2020).

Загалом у наративі оповідачів простежується ірраціональне відчуття провини за те, що їм вдалося виїхати, тоді як інші залишилися. Це почуття супроводжується прагненням раціоналізувати свій досвід і пояснити інтерв'юєру обставини, які зумовили їхній вибір. Подібна емоційна тональність властива і спогадам тих, хто пережив окупацію: оповідачі не лише реконструюють події минулого, а й намагаються знайти моральне виправдання власного виживання. У їхніх свідченнях чітко окреслюється потреба підкреслити складність обставин, підтвердити їх конкретними прикладами та доказами. Значний тематичний блок становлять розповіді про досвід життя в евакуації, процес повернення до рідних місць та труднощі, з якими стикалися реєвакуйовані.

3. Практики виживання на окупованих територіях

Для реконструкції практик виживання необхідно проаналізувати механізми дій окупаційної влади – способи виявлення єврейського населення, роботу із захопленими документами державних установ, процедури реєстрації єврейського населення, а також залучення місцевого населення до переслідувань. Розуміння цих процесів та їх локальних відмінностей дає змогу визначити межі можливостей для виживання: у деяких випадках вони звужувалися до повної безвиході, в інших – залишали певний простір для ухилення від смерті. Щоденні практики виживання під час війни: пошуки їжі, притулку, ліків, соціальної взаємодії, для єврейського населення ускладнювались або вели до загибелі.

4. Уникання реєстрації єврейського населення

Інтерв'ю містять численні свідчення про успішні та неуспішні практики уникнення реєстрації єврейського населення, яка передувала його вбивству. Одним із таких способів було підроблення або знищення документів, у яких зазначалася національність, а також відмова добровільно носити жовті зірки і реєструватися як євреї. Ця стратегія часто виявлялася ефективною у поєднанні з переїздом до іншої місцевості або за умови мовчазної згоди сусідів. Вона вимагала значної витримки, адже за такі дії передбачався розстріл. Для колишніх радянських громадян, вихованих в тоталітарному суспільстві, це ставало серйозною психологічною проблемою. Люди боялися носити мітки – і водночас боялися їх знімати:

«Це мати розповідала, я не пам'ятаю. Але мати розповідала, що нам якісь нашивки нашивали, це єврейським, там євреїв багато було. Ну, єврейських

дітей, я маю на увазі, з нашивками ходили. Але мати, коли нам треба було кудись іти, вона хустки нам одягала, щоби менше видно було цих нашивок...» (автор спогадів – Петро А., Херсонська область, подія відбувалась в с. Львово Бериславського району Херсонської області в 1941–1942 рр., мова інтерв'ю – російська) (Петро А., 2020).

24 серпня 1941 р. після того як 18 серпня німецька окупаційна влада захопила Херсон, вона звернулась з сумновідомою відозвою до єврейського населення негайно зареєструватись та нашити на одяг жовтня зірки. Одразу стало відомо про страту 400 чоловіків-євреїв як заручників (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл., ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1)). Таким чином було задіяно ще один фактор впливу – колективна відповідальність за невиконання розпоряджень. Це безумовно вплинуло на те, що більшість євреїв міста почали виконувати це розпорядження. І опинились у гетто.

Відомості про пацієнтів-євреїв херсонських лікарень на вимогу окупаційної влади надали лікарі. Так само як про 1200 пацієнтів Херсонської обласної психічної лікарні, щоправда близько 150 з них встигли роздати по родичах. 23 вересня 1941 р. було розстріляно близько 1050 пацієнтів психічної лікарні, а приблизно 24–26 вересня були розстріляні близько чотирьох тисяч євреїв, мешканців Херсону (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл., ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1)).

Розстріли проходили хвилями, остання – перед наступом радянської армії, навесні 1944 р. Реєструватись повинні були усі чоловіки до 55 років, незалежно від національності, осіб без документів забирали в жандармерію для з'ясування особи.

До виявлення дітей-євреїв залучали вчителів, вони мали донести, хто з їхніх учнів має єврейське походження. Одні виказували таких дітей, а інші, навпаки, приховували інформацію про походження своїх учнів. Одна з оповідачок пригадує вчительку-німкеню, котра не виказала своїх учнів в с. Рибальчому (Херсонська область), а також свою вчительку з м. Олешки, котра викликала її однокласницю з уроку за двері, звідки її разом з батьком і братом (мати не була єврейкою) повезли на страту (Лідія К., 2020).

Знищення документів під час окупації, призвело до того, що з їх відновленням після війни, на хвилі вже радянського антисемітизму, євреї записувалися росіянами або українцями, боячись переслідувань та під впливом травматичної пам'яті. Респонденти витратили згодом багато зусиль, щоб відновити свої документи уже в період незалежної України. Але тоді, це давало шанс вижити.

5. Втеча з гетто та місць концентрації

У містах, де проживав значний відсоток євреїв, існувала практика створення гетто, у Херсоні, як у багатьох містах, це був район, що знаходився під

охороною. Але у невеликих містах або районних центрах, селах, існували інші місця концентрації. Це могли бути колишні школи, клуби господарчі або промислові приміщення, що перетворювались на тимчасові в'язниці.

Режим утримання також відрізнявся: від тюремного до «вільного відвідування», останнє характерно для невеликих поселень, де всі один одного знали, а ув'язнені були переважно жінками, дітьми та людьми похилого віку. Стримуючим фактором для втечі були родичі, які виступали заручниками: діти, онуки-напівкровки:

«Последний раз, ну там, как бы сказать, что те полицаи, или кто их охранял, они их как бы ска-затъ, дисциплинированным, разрешали пойти до своих родителей. Допустим, бабушка отпросит-ся на час пойти, бо я малый був, вона хоче подиви-тись на внука і це все. Розказувала, що вона тільки прийшла, зо мною погралась, сюда-туда, і пішла, їх сразу познали, ну повели, і там розстріляли за селом десь, кілометра може півтора» (автор свід-чень – Іван І., Херсонська область, 1940 р. н., події відбувались у с. Львово, 1941 р., інтерв'ю мовою оригіналу) (Іван І., 2020).

Родичі могли відвідувати в'язнів, вони приносили їм їжу, необхідні речі. У Генічеську чоловік викрав із в'язниці свою доньку, котру утримували разом з матір'ю-єврейкою: він домовився з охоронцями, що візьме її помити, а сам передав матері й наказав покинути місто. Він добровільно поділив долю своєї дружини і разом з нею був розстріляний в протитанковому рові. Ця історія не лише зберігається у свідченнях очевидців, але й підтверджується декількома протоколами показів Генічеській районній комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників (Генічеський краєзнавчий музей, ф. 4, т. 3, спр. 5, арк. 44–45). Причому, відомо про три такі сім'ї у Генічеську, де подружжя вирішили не розлучатись і були розстріляні разом. Можна припустити, що, можливо, таких випадків було більше.

Євреям не пояснювали, навіщо їх збирають, проте з кінця вересня 1941 р. вони здогадувались, що їх чекає страшна доля. Про це свідчили випадки самогубств, спроби передати дітей у натовп, в тому числі – успішні та неуспішні; випадки, коли люди сходили з розуму, потрапивши у колону так званих «переселенців». Але багато з них ішли, залишаючи за собою захованих у погребях, запічках та коморах дітей, щоб зупинити подальші обшуки і не допустити їх виявлення.

«... Дід працював мірошником усього села Раз-деліно, і там жив мамин молодший брат, він був не одружений, але була у нього жінка, білоруска. Вона мала доньку від нього. І коли прийшли нім-ці, вірніше, ще коли німців не було, коли ми ева-куювалися, тато поїхав кликати з нами, поїхати з нами. А дід колись воював у громадянську, не

в громадянську, а в Першу світову війну, він: «та що, я знаю, нічого не буде, нікуди я не поїду», і вони залишилися. І коли вони лишилися. Ось коли ми вже приїхали, Мокрина, дружина дядька, розповідала, що сховала цих діда і бабу, а прийшов цей поліцей і сказав, якщо ховатимеш, ми скажемо, що у тебе дитина-жидок. А дід сидів десь за російською плитою, і це чув. І тоді вони вийшли, а німці їх повели. Ця Мокрина розповідала, що вони їх там змусили викопати рів, та не один, там єврейське село було. Вони їх розстріляли» (Іда М., Херсонська область, 1932 р. н., описана подія відбулась в Білорусі, коло Гомеля, орієнтовно кінець 1941 р. – 1942 р., мова оповідача – російська) (Іда М., 2020).

Не виказували спротиву, щоб сховати інших членів сім'ї:

«Ми вже перейшли до батьків... вони переїхали. Це говорили, з вікна, вони переїхали до Голої Пристані, тут вони працювали. Ну, загалом кричать, ми там жили недалеко від центральної вулиці, кричать: «жидів ведуть на розстріл». Але мама мене схопила за руку, ми бігли-бігли. Я оббив собі пальці, потім схопили на руки, загалом, мати розповідала, що кричали «Біжіть», а бабусю звали Файна, по лінії батька кричала. А мати – Євдокія: «Дуся, спаси Адочку, Фіма його дуже любить». Отак їх там розстріляли» (автор спогадів – Адольф Б., Херсонська область, 1939 р. н., про загибель своєї бабусі, Файни, події відбувались в м. Гола Пристань, 1941 р., мова інтерв'ю – російська) (Адольф Б., 2020).

Деякі сім'ї з дітьми єврейського походження, вважали безпечніше жити біля різноманітних установ окупаційної влади. Вони міркували, що в разі небезпеки будуть володіти необхідною для порятунку інформацією. І така практика іноді спрацьовувала. Більш того, у невеликих населених пунктах траплялись випадки, коли староста та поліцаї попереджали громаду про небезпеку:

«... Коли ми подорослішали, вона мені пояснювала, чому вона ховала, навіщо як. Бо батько – єврей, а єврейську національність німці винищували. І ось вона ховала нас. І між іншим, я в цього поліцая, що я вам казав, що він з людьми контактив, що він усім казав, що буде облава, там те, там ховати. Ми в нього під час бомбардування біля підвалу ховалися... Михайло... Ковбасенко, знаю – Ковбасенко. Михайло, а по-батькові не знаю» (автор спогадів – Петро А., Херсонська область, 1939 р. н., подія відбувалась в с. Львово Бериславського району Херсонської області в 1941–1942 рр., мова інтерв'ю – російська) (Петро А., 2020).

Катерина Прудська, Праведниця народів світу, котра врятувала двох єврейських хлопчиків у Корсунці (коло Нової Каховки), взагалі працювала прибиральницею в місцевій управі:

«Там было так, управляющий, бухгалтер его и мама-уборщица. Я не знаю, еще кто-то был, я этого не помню. Да, каже: «Вы знаете что,

Альберт...» Цвіллер Альберт був. «Ви знаете шо, так-и-так, вчора до нас прийшли наші Макуха и Вахтфрезер, наші... Масленников, власовцы, дураки, приводили немцев, и казали: «юда, юда» на пацаны». Каже: «Вы знаете, мама ихняя умре, я думала, что ж делать, – каже, – надо как-то спасать». А він каже: «Знаете шо, я буду знать, когда они будут приезжать, я буду казать, чтоб вы знали. А вы уводьте детей куда попало, куда хочет, чтоб их никто не бачив» (автор спогадів – Марія П., Херсонська область, 1930 р. н., події відбувались в 1941 р. в с. Корсунка, розмова Катерини Прудської з головою управи, Альбертом Цвіллером, про єврейських хлопчиків, яких вона вирішила переховувати, мовою оригіналу) (Марія П., 2020).

На степовій території Херсонщини практично неможливо заховатись, ніде крім плавнів влітку. Тому головною умовою виживання тут була підтримка людей один одним. Катерина Прудська відправляла при облаві дітей у плавні зі своєю донькою. Там вони за будь-якої погоди мали ховатися у комишах та верболах, не маючи можливості розвести багаття. Але завдяки тому, що вони знали, коли треба ховатись, діти пережили окупацію.

Це не завжди спрацьовувало, можливо це унікальні випадки, проте 40 осіб в Генічеську засвідчили, що Сабіна, онука Ісексонів, що виповзла з протитанкового рову після розстрілу євреїв Генічеська – це Алла Патаман, і врятували їй життя. Сабіна виросла, приїздила в Генічеськ до своїх рятувальників, її фото зберігається в місцевому музеї (Діана В., 2020). Водночас 30 поліцаїв з Генічеська були засуджені, в тому числі – за участь у вбивстві єврейського та ромського населення.

Інтерв'ю з утікачами з Херсонського гетто були записані в 2019 р. Сергієм Білівненком і також зберігаються в МЦ «Бабин Яр». Втечі з гетто були не поодинокими, принаймні в документах окупаційної влади збереглися списки оголошених в розшук втікачів з гетто на території Трансністрії (Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель, с. 325). Але в зібраних інтерв'ю, на жаль, відсутня інформація для висвітлення масових втеч із гетто.

У січні 1942 р. Херсонський гебітскомісар звітував керівництву в Миколаїв, що єврейське питання в Херсоні вирішене остаточно. Але це не стосувалось раніше невиявленого єврейського населення та «мішлінгів», «змісків», «метисів», «напівкровок» як їх називали нацисти. Тепер в центрі уваги опинились саме вони. Їх розстрілювали, але також почали відправляти в концтабори за межами України. Як і раніше, їх успішне виживання залежало від допомоги сусідів, знайомих та незнайомих людей та місцевої окупаційної влади:

«І тут ідуть розмови, шо можуть нас забрати, німці можуть забрати. Бабуся не дозволяла нам виходити за двір, не гратись нічого, ото

в дворі. А мамина сестра, тьотя, робила у конторі, пішла робить, то вона технікум кінчила, грамотна жінка була. В конторі колгоспу, чи я знаю, що тоді було, вона знала, чи приїжджає поліція, чи якісь писульки поступають, що будуть людей вербувати на Німеччину, чи таких як ми забирали. І як тільки тьотя почує, вона зразу приходить і нас бабуся кудись відводить, нас усіх трьох до родичів, до знайомих, за 3 кілометра в село чи що, нас ховали в погріба чи куди. ... Бабуся не один раз ходила, носила і в старости просилася. І коли після війни старосту судили, що він робив, визивали маму, чи вона сама пішла, а вона каже: «Я за цю людину горою стану. Він хотів і був старостою, но він нікого в селі не Богданівці, де ми жили, не в Кошманівці він нікого не предав, не зрадив. Він тільки захищав» (респондент – Діна Ш., дочка розстріляного в Полтаві Абрама Креся, Херсонська область, 1938 р. н., подія відбулась в с. Селещина Машевського району Полтавської області, орієнтовно 1942–1943 рр., мовою оригіналу) (Діна Ш., 2020).

Тим не менш, мати Діни, дружина Абрама Креся, незабаром після війни побачила на дочці колишнього поліцейського чоловіків козушок і валянки, ті самі, що передавала йому в жандармерію.

Історії порятунку єврейських дітей не є поодинокими в спогадах, зібраних під час проекту:

«А ми ж жили якраз в єврейській хаті, то нас тожже могли забрати. Но начальник був у мами хороший, він її одпустив додому, вона ще вспіла прийти до того, як їх почали збирати, прийти. І вона нас вже ж нікуди не випускала, нічого. І ми уже сидимо, коли почали уже прийшов один, другий, третій – питає маму: «Скіки в тебе дітей?»... Мама каже: «Четверо». Ну хараішо, що вони не знали, що наш брат ушов на фронт, а ми троє, а ця дівочка – четверта. І так та Аня в нас спаслася, спаслася, но ми тоді домовилися там з людьми, у нас були партизани, і ми її отпустили партизанам, щоб ті її кудись оприділили. Так ми і не знаєм її: де вона ділася, що, но ми її отпустили до партизан» (автор спогадів – Зоя Р., Херсонська область, 1930 р. н., події відбувалися в м. Базар Житомирської області, мовою оригіналу) (Зоя Р., 2020).

Непоодиноким випадками є також те, що рятівники та порятковані розлучались і більше ніколи не зустрічали один одного, не намагались розшукати, з'ясувати, як склалась їх подальша доля. Безрадісне виживання, багато епізодів, що змінювали гірше на ще гірше, повоєнний голод, радянське замовчування Голокосту не сприяли подальшому розвиткові стосунків.

6. Конфлікт практик виживання

Практики виживання були зумовлені особливими умовами, в які потрапляли різні категорії населення. Приклад конфлікту практик

виживання – це прохання про допомогу з боку єврейського населення і покарання за таку допомогу для неєврейського. Або нагорода – продуктивний пайок за виказування під час голоду. Факти покарання засвідчують архівні джерела – це побиття, ув'язнення та розстріл. Часто покарання залежало від «настрою» представників окупаційної влади. Однією з причин відмови у допомозі був страх населення перед окупаційною владою. Всім було що приховувати:

«...Да прибіг один єврей-сусід, єврейка. А вони, ми брали в них, вони десь дістали сахарин, в посольки вмісто сахара, ми брали, купляли. Прибігла та сусідка і каже до батька: «Тарасович, сховайте, спасайте нас». А батько каже: «Я сам боюсь, партійний, комуніст, я сам, будуть вішати». Отаке робилося, а так нічого. Ну тільки що до війни були євреї, були, де не глянь, де кіосик, магазин, де що, – кругом євреї, їхня власть була... Кругом євреї... Німці не любили циганів і євреїв, уніщожували. Жалко, дітки, чую крик, шум, вони їх поставили і строчуть.. О.. І це не можна вийти, це прямо (Надія Ч., Херсонська область, 1927 р. н., події відбувалися у м. Запоріжжя в кінці 1941 р., мовою оригіналу) (Надя Ч., 2020).

У свідченнях згадуються випадки, коли допомагали з харчуванням, але відмовляли у притулку і євреї втікачі були змушені переховуватись в плавнях, лісах та лісосмугах. Такі втікачі ставали легкою здобиччю, без прихистку неможливо було пережити холоди.

«...Вночі ми спимо, це було взимку, чую, хтось до вікна стукає, а тато каже: «Насте, хтось до вікна стукає, вийди». Мама вийшла, а він каже: «Ой, Настуню, дай мені хоч кип'ятка, я змерз, я вмираю з голоду, я вже тиждень нічого не їв». Мама його тихенько впустила в хату, нагодувала його, а він каже: «Де Роська з дітьми?», а мама каже: «ми нічого не знаємо, де вона». Він поїв, мама ще йому щось дала, що там було дати, щось дала з собою, він подякував і каже до батька: «Йди до мене додому, я таке багатство залишив, йди до мене додому забирай щось собі, ти так бідно живеш», батько каже: «Я не піду, я сьогодні живу, а завтра, може, буде таке як с тобою, нащо мені воно, мені й так добре». Десь його зловили і вбили, ми і не знаємо. Та, дитино, Роська залишилася, в садах ховалась, у нас дуже природа хороша, зелень, і куці бузини отакі здорові, і вона в ті кусти з діточками заховається, хтось дасть їй їсти, люди жаліли. Людина! Хай воно буде хто хоче, все рівно – людина. Покормили, вона в ніч залізе в ті куці, притулить дітей і так ночує. І ви знаєте, її убили, хтось її продав, її німці убили, а ті діти залишилися. Залишились хлопчик і дівчинка, і там один чоловік жив з матір'ю, старенький, забрали їх до себе, але боялися їх в хаті тримати, їм сарай підготували. Нанесли люди

одяг, всього, і дали дітям отакі два відеречка і кажуть: «Ходить, діти, по людям по черзі, щоб люди годували». Вони ходили, і ті діти підрости вже, такі хороші, і їх хтось повбивав» (Марія Т., Херсонська область, 1933 р. н., події відбувались в с. Урмань Бережанського району Тернопільської області в 1941–1942 рр., транскрипт інтерв'ю мовою оригіналу) (Марія Т., 2020).

Побутові сварки, заздрощі, образи призводили до вчинків, які могли дорого коштувати сім'ям, що переховували євреїв:

«У нас, наприклад, була через три будинки жила одна жінка, і вона була вредна, значить, щось німець у неї взяв, щось узяв. А знала, що ті німці стоять у нашому домі. Ми хоч окремо були в одній кімнатці, а німці були, повністю зайняли будинок, там, підвальне приміщення, все. Так вона кричала: «Що ти понесеш цим жиденцям!». Ось така сволота була ще. А так здебільшого люди були як люди. Ну, в сім'ї, як то кажуть, не без уroda» (автор спогадів – Петро А., Херсонська область, 1939 р. н., подія відбувалась в с. Львово Бериславського району Херсонської області в 1941–1942 рр., мова інтерв'ю – російська) (Петро А., 2020).

Поєднання практик виживання єдиною метою ставало запорукою їх успішності:

«А знайомі перед війною, були, не пам'ятаю як зараз називається, там був радгосп «Чкалово», там були добрі знайомі, мали четверо дітей. Донька старша вона уникла вигнання до Німеччини лише тому, що її ховали. Ну, ховали її, ховали разом із нею і мене. Тому що чужа людина, свої завжди були наготові. Хтось чужий, де, то ми тихенько ховаємося. Ось ми так, з цією донькою, я пересиділа ту війну» (Автор свідчень – Лариса Р., Херсонська область, 1941 р. н., події відбувались в с. Чкалове Новотроїцького району Херсонської області, приблизно 1942–1943 рр., єврейська частина сім'ї Лариси розстріляна в смт Горностайівка, мова інтерв'ю – російська) (Лариса Р., 2020).

7. Вихрещення

Вже не одноразово у фрагментах інтерв'ю згадувалось вихрещення євреїв як спосіб порятунку. Ця практика тісно пов'язана з усиновленням, оскільки стати батьками через хрещення населенню видавалось безпечнішим, ніж через звернення до суду. Так, існував інший спосіб усиновлення – через суд, що передбачав звернення із заявою до шліхтера, але на території Херсонщини така справа збереглась лише одна – сім'я поліцая всиновлювала дитину сестри дружини (Кузовова, 2005, с. 340–345). А ось в документах примарій губернаторства Трансnistрія (с. Ясенів Друге Любашівського району Голтянського повіту) міститься припис 1941 р. щодо охрещення єврейських дітей у православ'я як обов'язкову умову їх усиновлення, та заяви місцевих жителів

щодо усиновлення єврейських дітей (Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины, 2014, с. 314, 317, 318, 321, 323–325).

Прийняття православ'я не рятувало євреїв від переслідування, не давало можливості покинути гетто, хоча подібні заяви євреїв, котрі прийняли християнство, зустрічаються в архівних фондах. Зрештою, в 1942 р. Голтянським префектом було заборонено всиновлювати та хрестити євреїв взагалі (Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины, 2014, с. 314, 317, 318, 321, 323–325). У Райхскомісаріаті «Україна» переслідувались всі категорії єврейського населення: одружені єврейки, діти-напівкровки, але можемо припустити, що факт вихрещення адресувався сусідам і знайомим, щоб ті «не брали гріха на душу».

Роки радянської антирелігійної пропаганди, закриття релігійних установ, перепони у проведенні обрядів, позначились у зменшенні кількості віруючих усіх конфесій, особливо серед молоді. В інтерв'ю міститься інформація, що самі батьки були проти обряду обрізання, не проводили його через те, що були комуністами. Але з початком війни на окупованих територіях православна церква переживає процес відродження. І до відновлених церков звернулись люди, що бажали охреститись самі та охрестити єврейських дітей для порятунку і, зокрема, для усиновлення.

«Коли в 1943 році, де, під осінь, в серпні, фронт йшов звідти, з Криму, і Голу Пристань звільнили, де, у вересні місяці. Німці почали якось..., мене якось перехрестили, в християнську віру. Хрестили нас людей 12. Ой, там ціла історія» (автор спогадів – Адольф Б., Херсонська область, 1939 р. н., події відбувались в м. Гола Пристань, 1943 р., мова інтерв'ю – російська) (Адольф Б., 2020).

Своїми хрещеннями євреїв у Херсоні відомий о. Леонід Гошкевич. Хрещення носило формальний характер і проводилось заради порятунку життя:

«Він [знайомий респондента – Н.К.] мені розповідав, що ось так і так мене прихистила та сім'я, в якій я живу. Мене зовсім маленьким, років зо три, як вони мене забрали. Я, каже, вже не пам'ятаю, як це все сталося, але факт, що я залишився у цій сім'ї, і вони мене виростили так. Але коли я йому казав, ти ж розкажи, як одержали документ, що ти християнин, що ти хрещений. А він каже: я не пам'ятаю, щоби мене хрестили, я знаю, що батюшка приніс, довідку дав, що я хрещений, і все, і мене вже не ховали: у мене висів тут хрестик і довідка завжди була під рукою.

Обряду не було. (Автор спогадів – Сергій М., Херсонська область, краєзнавець, події відбувались в м. Херсоні в 1941–1943 рр., розмова зі свідком приблизно в 1990-х рр.) (Сергій М., 2020).

8. Вигнання на примусові роботи

Нерідкою була практика, коли євреї, котрі встигли переробити свої документи або за інших обставин, ставали оstarбайтерами (Михальчук, 2017). Так в Австрію потрапив один з наших респондентів, який перед тим втік з місця розстрілу євреїв біля Сімферополя, мати знищила його документи, але разом з ним не змогла уникнути вигнання на примусові роботи:

«На цегельному заводі мені було 14 років. Мені дали тачку, вантажили цеглу, важку цеглу, під 50 штук, надриваючись, я возив цю цеглу, але потім змілюстивилися, я один 14-річний хлопчик і наказав вантажити цеглу якнайменше» (автор спогадів – Анатолій К., Херсонська область, 1928 р. н., події відбувались в 1942–1945 рр. у м. Вільден (Австрія), мова інтерв'ю – російська) (Анатолій К., 2020).

Ще один випадок розповіла та показала документи чоловіка про перебування в Німеччині його дружина (на момент інтерв'ю, його вже не було у живих). Хлопчик-єврей опинився у Німеччині з матір'ю-німкою. Вона була вигнана примусово і працювала на фермі, а син опинився при військовому госпіталі, начебто як донор. Мати з допомогою німецького хазяїна викрала сина і переховувала його до приходу американців. Згодом вона була репресована за національною ознакою і вислана на спецпоселення. Щоб син, котрий мав погане здоров'я, не загинув в дорозі, вона залишила його діду та бабі, єврейській родині з Каховки, що якраз повернулись з евакуації. Більше матір з сином не бачились.

Сюжет із донорством дітей для військових шпиталів в Німеччині повторюється в інтерв'ю:

«Коли прийшли, коли почали підходити американці ближче, нас, дітей, від матерів забрали. І на кров, щоб дитячу кров взяти. Там були поранені їхні німці. Коли ми приїхали, загалом, коли нас поставили розстрілювати, дітей. А хлопчик один встиг втекти, і коли він втік у поле, він натрапив на американців, на полях і сказав, що російських дітей розстрілюють. Так американці танками заїхали туди і нас повитягували. А куля, коли дівчинка падала, куля пройшла, і ось у мене тільки знак лишився...» (автор свідчень – Гала Г., Херсонська область, 1930 р. н., події відбувались в Вісбадені, Німеччина, 1945 р., мова інтерв'ю – російська) (Гала Г., 2020).

Безпосередньо **перед вигнанням нацистських окупантів з України**, планувалась третя хвиля знищення єврейського, а точніше єврейсько-українського населення.

Перед визволенням Херсону німці почали масово розстрілювати військовополонених та в'язнів Херсонської тюрми: євреїв та ромів, тіла спалювали, використовуючи комиш та горючі речовини.

У Генічеській в'язниці заарештовані в страшній антисанітарії, з мінімальним харчуванням, мучилися і чекали вирішення своєї долі і зрештою дочекались визволення міста, хоча це далось дорогою ціною: свідки згадують жінку, котра була ув'язнена разом з дітьми, яка зійшла з розуму. Її донька розповіла, що тривалий час з матері вибивали зізнання, що вона єврейка, а вона трималась лише заради дітей.

Один із дивом порятованих свідків пригадує:

«Перед тим, той випадок, який я запам'ятав на все життя, перед тим, як російські війська мали наступати, поліцаї виганяли всіх із будинків, і вигнали, там за селом була така траншея, у вигляді такого рову. І це все населення цього села: і місцевих, і тих, що приїхали, вони вивели туди... У цей час вискакують через гірку на конях розвідники, російські розвідники. І в цей час секундний час залишався, і в цей час нікого не стало. Ні німців, ні поліцаїв – нікого не стало. То якби там не з'явилися розвідники, то я б із вами, напевно, не розмовляв би. Тоді ми всі трохи постояли, коли глянули: нікого нема, і розійшлися всі в село по хатах. І десь ближче до вечора почалася стрілянина, наші війська почали наступати» (автор спогадів – Петро А., Херсонська область, 1939 р. н., подія відбувалась в с. Львово Бериславського району Херсонської області – Снігурівський район Миколаївської області, весна 1944 р., мова інтерв'ю – російська) (Петро А., 2020).

Вигнання нацистів зупинило Голокост на визволеній території, проте для тих, кого встигли вивезти до Німеччини, війна тривала до останнього дня. В інтерв'ю розповідається як респондентів визволяли на території Німеччини, які війська це зробили (радянські, американські), вони розповідають про повернення на батьківщину, інколи пояснюють, чому повернулись в СРСР, чи був у них вибір: робити це, чи ні.

9. Висновки

Найбільш успішною практикою виживання була евакуація, єврейське населення не було евакуйоване спеціально, за національною ознакою. Більшість свідків-євреїв за материнською та батьківською лінією, були в евакуації під час війни. Вони зазначили, що їхні родичі, що залишились в окупації, через те, що не мали можливості або не хотіли виїжджати, загинули. Евакуація супроводжувалась небезпеками: обстрілами, голодом, хворобами. Метою дослідження не було висвітлення питань життя в евакуації та повернення з нею, проте цей матеріал дуже значний за обсягом і надзвичайно цікавий, та відповідно чекає на свого дослідника.

Відмова від добровільної реєстрації та носіння жовтих зірок у поєднанні з виїздом на нове місце проживання або за підтримки сусідів давала

можливість врятуватись. Це вимагало значних зусиль, певних знань, мобільності, матеріальних витрат та соціальної взаємодії та підтримки. Загроза покарання, кругова порука, страх за рідних змушував євреїв реєструватись, йти у гетто, а не-євреїв – повідомляти про них окупаційну владу. Це була причина того, що втечі з гетто та місць концентрації не стали масовими, скоріше – масово-індивідуальними.

Найбільш характерними ситуаціями, що постають в інтерв'ю, були практики виживання дітей, в яких батько-євреї був на фронті, а їх неєврейські матері були змушені переховувати дітей, залучаючи сусідів, поліцаїв, старост, всіх, хто міг попередити, підтримати, втрутитись у разі небезпеки. Такі практики властиві, судячи з інтерв'ю для невеликих населених пунктів. Інші матері навпаки, намагались загубитись у великих містах, змінюючи місце проживання, щоб не потрапити на очі комусь із знайомих. Рятунку дітей матерів-євреїв залежало від родичів чоловіка-неєврея, бо чоловіки в основному були на фронті. В Генічеську порятунок дитини батьком став можливим лише тому, що той втік з полону під час військових дій в Криму, і обміняв своє життя на доньчину, і зрештою добровільно поділив долю дружини-єврейки.

Суперечність, зіткнення практик виживання, на нашу думку, характерні не лише у відносинах між євреями та неєвреями. Соціальне напруження

між жителями міст і сіл досить рельєфно прослідковується в інтерв'ю на ґрунті голоду. Сімейні конфлікти, в тому числі між єврейськими та неєврейськими членами однієї родини за краще житло, їжу в умовах окупації, безумовно вплинули на повсякденне життя. Тим не менш, спільні цілі, взаємодопомога дозволяли уникнути небезпек арешту та вигнання на примусові роботи до Німеччини. Але ця практика була скоріше індивідуальною, на відміну від вихрещення та усиновлення єврейських дітей. Вихрещення єврейських дітей часто супроводжувало їх усиновлення. Хоча прийняття християнства не рятувало від переслідувань, це давало можливість усиновити дитину та зберегти їй життя, інколи – ціною втрати ідентичності.

Зустрічаємо випадки вигнання євреїв на примусові роботи в Німеччину. Наші респонденти потрапили туди у підлітковому віці з підробленими документами, приховуючи своє походження.

Визволення військами радянської армії території України поклало край розстрілам євреїв, є свідчення в котрих розповідається, що це відбулось в останній, критичний для життя момент. Ми усвідомлюємо, що не всі практики, що мали місце, можна відслідкувати за інтерв'ю, що стали основою дослідження. Їх можна виявити та узагальнити лише після знайомства з усім банком даних проєкту «Голоси».

Література:

1. Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice. Cambridge : Cambridge University Press, 1977.
2. Hirsch M. Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1997. 304 p.
3. Hirsch M. The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust. New York : Columbia University Press, 2012. 320 p.
4. Landsberg A. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York : Columbia University Press, 2004.
5. Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській області, ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1).
6. Генічеський краєзнавчий музей, ф. 4, т. 3, спр. 5. Акти про злочини німецько-фашистської влади за період окупації. м. Генічеськ. Херсонська область. С. 44–45.
7. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. 28 с.
8. Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель / науч. ред.-сост. Е. Меламед. Киев : Издательский дом «Стилос», 2014. Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области. С. 314–325.
9. Кузовова Н. Побут населення Херсонщини за часів нацистської окупації. Архіви України. 2005. № 1–3 (256). С. 340–345.
10. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Адольфом Б., 1939 р. н., Херсонська область, 2020.
11. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Анатолієм К., 1928 р. н., Херсонська область, 2020.
12. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Галою Г., 1930 р. н., Херсонська область, 2020.
13. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Діаною В., 1945 р. н., Херсонська область, 2020.
14. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Діною Ш., 1938 р. н., Херсонська область, 2020.

15. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Есфір О., 1935 р. н., Херсонська область, 2020.
16. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Іваном А., 1941 р. н., Херсонська область, 2020.
17. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Ідою М., 1932 р. н., Херсонська область, 2020.
18. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Ларисою Р., 1941 р. н., Херсонська область, 2020.
19. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Лідією К., 1931 р. н., Херсонська область, 2020.
20. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Людмилою Л., 1937 р. н., Херсонська область, 2020.
21. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Марією П., 1930 р. н., Херсонська область, 2020.
22. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Марією Т., 1933 р. н., Херсонська область, 2020.
23. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Ноймою С., 1932 р. н., Херсонська область, 2020.
24. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Петром А., 1939 р. н., Херсонська область, 2020.
25. Меморіальний центр «Бабин Яр». Колекція «Голоси». Інтерв'ю з Сергієм М., 1946 р. н., Херсонська область, 2020.
26. Михальчук Р. Примусова праця в Райху як порятунк (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон) [Електронний ресурс] // *Historians*. – 17 серпня 2017 р. – Режим доступу: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-primusova-pratsya-v-rajku-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>
27. Потемкина М. Эвакуация и национальное отношение в советском тылу в годы Великой Отечественной войны (на материалах Урала). *Отечественная история*. 2002. № 3. С. 148–156.

References:

1. Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Hirsch, M. (1997). *Family frames: Photography, narrative, and postmemory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
3. Hirsch, M. (2012). *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
4. Landsberg, A. (2004). *Prosthetic memory: The transformation of American remembrance in the age of mass culture*. New York: Columbia University Press.
5. Arkhivnyi viddil Upravlinnia SBU v Khersonskii oblasti. (n.d.). *Fond 1, opis 1, sprava 8 (1)*. [Archive of the Security Service of Ukraine in Kherson region, collection 1, inventory 1, file 8 (1)] [in Russian].
6. Henicheskyy kraieznachyy muzei. (n.d.). *Fond 4, tom 3, sprava 5. Akty pro zlochyny nimetsko-fashystskoi vldy za period okupatsii* [Acts on crimes of the Nazi authorities during the occupation]. Kherson region, pp. 44–45 [in Russian].
7. Hrinchenko, H. (2007). *Usna istoriia: Metodychni rekomendatsii z orhanizatsii doslidzhennia* [Oral history: Methodological guidelines for conducting research]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University.
8. Melamed, E. (Ed.). (2014). *Dokumenty po istorii i kulture evreev v regionalnykh arkhivakh Ukrainy: Putevoditel. T. 2: Nikolaevskaia, Odesskaia, Khersonskaia oblasti* [Documents on the history and culture of Jews in regional archives of Ukraine: Guidebook. Vol. 2: Mykolaiv, Odesa, and Kherson regions]. Kyiv: Stylos. [in Russian].
9. Kuzovova, N. (2005). Pobut naselennia Khersonshchyny za chasiv natsystskoi okupatsii [Everyday life of the Kherson region population under Nazi occupation]. *Arkhivy Ukrainy*, 1–3(256), 340–345.
10. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Adolfom B., 1939 r. n., Khersonska oblast* [Babyn Yar Holocaust Memorial Center. “Voices” collection: Interview with Adolf B., b. 1939, Kherson region] [in Russian].
11. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Anatoliem K., 1928 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Anatolii K., b. 1928, Kherson region] [in Russian].
12. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Haloiu H., 1930 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Hala H., b. 1930, Kherson region] [in Russian].

13. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Dianoiu V., 1945 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Diana V., b. 1945, Kherson region] [in Russian].
14. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Dinoiu Sh., 1938 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Dina Sh., b. 1938, Kherson region] [in Ukrainian].
15. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Esfir O., 1935 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Esfir O., b. 1935, Kherson region] [in Russian].
16. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Ivanom A., 1941 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Ivan A., b. 1941, Kherson region] [in Russian].
17. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Idoiu M., 1932 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Ida M., b. 1932, Kherson region] [in Russian].
18. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Larysoiu R., 1941 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Larysa R., b. 1941, Kherson region].
19. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Lidiei K., 1931 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Lidia K., b. 1931, Kherson region].
20. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Liudmyloi L., 1937 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Liudmyla L., b. 1937, Kherson region] [in Russian].
21. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Mariieiu P., 1930 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Mariia P., b. 1930, Kherson region] [in Ukrainian].
22. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Mariieiu T., 1933 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Mariia T., b. 1933, Kherson region] [in Ukrainian].
23. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Noimoieiu S., 1932 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Noima S., b. 1932, Kherson region] [in Russian].
24. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Petrom A., 1939 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Petro A., b. 1939, Kherson region] [in Russian].
25. Memorialnyi tsentr “Babyn Yar.” (2020). *Kolektsiia “Holosy”: Interviu z Serhiiem M., 1946 r. n., Khersonska oblast* [Interview with Serhii M., b. 1946, Kherson region] [in Ukrainian].
26. Mykhalchuk, R. (2017, August 17). *Prymusova pratsia v Raikhu yak poriatunok (istoriia vyzhyvannia rivnenskoj yevreiky Marii Berzon)* [Forced labor in the Reich as salvation: The survival story of a Rivne Jew, Mariia Berzon]. *Historians*. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-prymusova-pratsya-v-rajkhu-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>
27. Potemkina, M. (2002). *Evakuatsiia i natsionalnoe otnoshenie v sovetskom tylu v gody Velikoi Otechestvennoi voyny (na materialakh Urala)* [Evacuation and ethnic relations in the Soviet rear during the Great Patriotic War (based on Ural materials)]. *Otechestvennaia istoriia*, 3, 148–156 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 27.10.2025
Рекомендована до друку 21.11.2025
Опублікована 22.12.2025

УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКІ ВЗАЄМИНИ ЧАСІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У КОНТЕКСТІ ПОШУКУ МІЖНАРОДНИХ ГАРАНТІЙ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Муханов Валентин Миколайович,
*кандидат історичних наук,
в.о. доцента кафедри філології та гуманітарних наук
Комунального закладу вищої освіти
«Вінницька академія безперервної освіти»
muhan2004@ukr.net
orcid.org/0000-0001-6508-7619*

Мета статті – наукове дослідження молдавського напрямку зовнішньої політики Богдана Хмельницького в контексті формування української козацької державності у середині XVII ст. Автор аналізує плани гетьмана щодо легітимізації власної влади, спроби налагодження династичних зв'язків та військово-політичних союзів з Молдавським князівством як одного з ключових чинників реалізації державотворчої стратегії. **Методологічною основою статті** є принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також компаративний аналіз дипломатичних документів; історіографічний підхід, що у комплексі дозволило комплексно дослідити проблему. У роботі застосовано міждисциплінарний підхід із залученням даних політичної історії, історії міжнародних відносин та соціальної історії. **Результати та висновки.** Встановлено, що молдавський проект Хмельницького був спробою інтегрувати Гетьманщину у систему міжнародних відносин Східної Європи шляхом династичного шлюбу його сина Тимофія з Розандою Лупу. Це мало на меті підняти статус гетьманської династії до рівня європейських монархічних домів та забезпечити стабільний тил у боротьбі проти Речі Посполитої. Незважаючи на короткочасні успіхи, зокрема перемогу під Батогом та укладення україно-молдавського союзу, внутрішня опозиція в Молдавії та зовнішній тиск з боку Османської імперії, Трансільванії та Польщі призвели до краху планів. Поразка під Сучавою 1653 р. і загибель Тимофія Хмельницького стали ключовим моментом, що змусив гетьмана відмовитися від молдавського вектора та переорієнтувати зовнішню політику на союз з Московією та Портою. Молдавський проект був важливою складовою політичної стратегії Хмельницького, спрямованої на створення української незалежної держави. Його провал продемонстрував залежність гетьманської дипломатії від міжнародних обставин і внутрішніх суперечностей у сусідніх країнах. Досвід цих взаємин дозволяє зрозуміти складність процесів формування української державності у XVII ст. та окреслити перспективи подальших досліджень, зокрема в контексті українсько-османських та українсько-трансільванських відносин.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Молдавське князівство, міжнародні відносини, династичний шлюб, Батозька битва, українська державність, дипломатія XVII ст.

UKRAINIAN-MOLDOVAN RELATIONS DURING THE TIME OF BOHDAN KHMELNYTSKY IN THE CONTEXT OF THE SEARCH FOR INTERNATIONAL GUARANTEES OF UKRAINIAN INDEPENDENCE

Mukhanov Valentin Mykolaiovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Acting Associate Professor at the Department of
Philology and Humanities
Public Higher Educational Establishment
“Vinnytsia Academy of Continuing Education”
muhan2004@ukr.net
orcid.org/0000-0001-6508-7619*

The purpose of the article is to conduct a scientific study of the Moldovan direction of Bohdan Khmelnytsky's foreign policy in the context of the formation of Ukrainian Cossack statehood in the mid-17th century. The author analyses the hetman's plans to legitimise his own power, attempts to establish dynastic ties and military-political alliances with the Principality of Moldova as one of the key factors in the implementation of his state-building strategy. **The methodological basis of the article is** the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a comparative analysis of diplomatic documents; a historiographical approach, which together allowed for a comprehensive study of the problem. The work uses an interdisciplinary approach, drawing on data from political history, the history of international relations, and social history. **Results and conclusions.** It has been established that Khmelnytsky's Moldavian project was an attempt to integrate the Hetmanate into the system of international relations in Eastern Europe through the dynastic marriage of his son Tymofiy to Rozanda Lupu. The aim was to raise the status of the Hetman dynasty to that

of European monarchical houses and to ensure a stable rear in the struggle against the Polish-Lithuanian Commonwealth. Despite short-term successes, in particular the victory at Batoh and the conclusion of the Ukrainian-Moldovan alliance, internal opposition in Moldova and external pressure from the Ottoman Empire, Transylvania and Poland led to the collapse of the plans. The defeat at Suceava in 1653 and the death of Tymofiy Khmelnytsky were key moments that forced the hetman to abandon the Moldavian vector and reorient his foreign policy towards an alliance with Muscovy and the Porte. The Moldavian project was an important component of Khmelnytsky's political strategy aimed at creating an independent Ukrainian state. Its failure demonstrated the dependence of hetman diplomacy on international circumstances and internal contradictions in neighbouring countries. The experience of these relations allows us to understand the complexity of the processes of Ukrainian statehood formation in the 17th century and to outline prospects for further research, particularly in the context of Ukrainian-Ottoman and Ukrainian-Transylvanian relations.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, Moldavian Principality, international relations, dynastic marriage, Battle of Batoh, Ukrainian statehood, 17th-century diplomacy.

1. Вступ

Постановка проблеми. Події середини XVII ст. стали одним із ключових етапів в історії українського державотворення. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького не лише спричинила глибокі трансформації соціально-політичних відносин, а й започаткувала процес формування модерної української державності. У цьому контексті особливої уваги заслуговує зовнішньополітична діяльність гетьмана, яка була спрямована на забезпечення міжнародного визнання та гарантій існування Української козацької держави.

Одним із найважливіших напрямів дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького став молдавський вектор. Саме через спробу укласти династичний союз із правлячою династією Молдавського князівства гетьман прагнув досягти кількох цілей: піднесення власного статусу до рівня європейських монархів, отримання стабільного тилу в боротьбі проти Речі Посполитої та залучення нових союзників у боротьбу за українську незалежність.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі «молдавського проекту» Хмельницького як важливої складової процесу розбудови української суверенної держави. На відміну від традиційної історіографії, де цей напрям розглядався переважно в контексті військових походів 1650–1653 рр., у статті робиться акцент на політичних і династичних аспектах, а також на спробах гетьмана легітимізувати власну владу у європейському середовищі.

Аналіз основних досліджень. Проблематика українсько-молдавських відносин у добу Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького знайшла відображення в працях як українських, так і зарубіжних істориків. Традиційно вітчизняна історіографія (Грушевський, 1996; Голобуцький, 1994; Дорошенко, 1933) розглядала «молдавський проект» у контексті загальної зовнішньої політики гетьмана, наголошуючи на прагненні знайти союзників у боротьбі з Річчю Посполитою.

У другій половині XX – на початку XXI ст. значний внесок у дослідження проблеми зробили українські науковці (Смолій, 1993; Степанков, 1993; Брехуненко, 2007; Горобець, 2009, 2017; Мицик, 2012; Гуржій, 2016), які акцентували увагу на ролі Батозької битви 1652 р. та династичного

шлюбу Тимофія Хмельницького з Розандою Лупул як спроби легітимізації козацької держави в європейському політичному просторі.

В зарубіжній історіографії дослідники найчастіше підкреслюють регіональний аспект, розглядаючи молдавський напрям як елемент ширших геополітичних процесів у Південно-Східній Європі, де перетиналися інтереси Османської імперії, Трансильванії, Польщі та Московії.

Попри наявність значного наукового доробку, питання про значення «молдавського проекту» для становлення української державності залишається недостатньо комплексно висвітленим, особливо в аспекті його сприйняття як спроби здобути міжнародні гарантії незалежності.

Мета статті – з'ясувати зміст, перебіг та наслідки українсько-молдавських взаємин у період 1650–1653 рр. та визначити їхнє місце у системі зовнішньої політики Богдана Хмельницького.

2. Геополітичні виклики для Гетьманщини у 50-х рр. XVII ст.

Геополітичні плани Богдана Хмельницького на початку 50-х рр. XVII ст. передбачали поступовий перехід від ідеї українсько-козацького автономізму до побудови суверенної національної держави монархічного типу на етнічних українських територіях. Однак, у процесі реалізації самостійницьких намірів гетьман Хмельницький не міг покладатися виключно на власні сили у зв'язку з браком економічних ресурсів та демографічного потенціалу в умовах військового протистояння з потужною Річчю Посполитою. Зважаючи на затяжну виснажливу військову кампанію та погіршення внутрішньополітичної ситуації на українських землях на початку 50-х рр. XVII ст., гетьман ініціює дипломатичні переговори з низкою сусідніх країн з метою укладання воєнно-політичного союзу заради спільної боротьби проти Польщі.

Ще однією проблемою на шляху до народження нової української державності, що потребувала негайного вирішення, була необхідність легітимізації гетьманської влади. Зважаючи на середньовічну політичну традицію та монархічну практику, проголошувати державницький суверенітет та розраховувати на рівноправні стосунки з представниками монархічних та аристократичних домів Європи в складній архітектурі політичних відносин міг лише володар рівний за статусом.

З метою виведення роду Хмельницьких на рівень монархічних родів Європи та забезпечення стабільних кордонів на південному заході Гетьманщини, гетьман Хмельницький на початку 50-х рр. XVII ст. активно розробляє молдавський проект. Зважаючи на приязні стосунки з Портою та Кримським ханством, гетьман розраховує на поступове втягнення сусіднього Молдавського князівства, що перебувало у васальній залежності від Оттоманської Порти, в коло своїх політичних та військових інтересів.

Окрім того, розробляючи молдавський проект, гетьман сподівався на налагодження дипломатичних зв'язків з фактичним володарем Великого князівства Литовського Янушем Радзивілом, який доводився зятем молдавському господарю. Зважаючи на давні політичні, соціально-економічні та культурні україно-литовські контакти, Хмельницький розраховував на можливість відновлення політичної співпраці між Гетьманщиною та Литвою, що в перспективі могло б кардинально змінити розташування сил в україно-польському протистоянні.

Слід відзначити, що ідея династичного та політичного союзу Гетьманщини з Молдавським князівством категорично заперечувалася молдавською феодальною елітою та особисто володарем. Зважаючи на давні феодальні традиції та пропольську орієнтацію Василя Лупу, молдавські латифундисти та бояри різко засудили національно-визвольне козацько-селянське повстання українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Пропольська партія в середовищі молдавського боярства в середині XVII ст. була надзвичайно впливовою та потужною. Представники молдавських феодальних кіл володіли в Польщі маєтками, здобували освіту в польських світських університетах, підтримували тісні династичні зв'язки.

У зв'язку з пропольською орієнтацією Василя Лупу, гетьман Хмельницький у 1648 р. проводить переговори з турецьким двором про видалення господаря та про передачу Молдавського князівства в управління гетьману. Султан Мехмет IV, у свою чергу, надав гетьманові далекосяжні обіцянки, які, однак, не збирався виконувати в найближчій перспективі. Вичерпавши всі дипломатичні важелі впливу, Хмельницький зміг використати політичний конфлікт між Молдавією та Кримським ханством, причини якого недостатньо розкриті в сучасній історіографії. Ймовірніше за все, конфлікт спалахнув через так званий «литовський полон» – військову здобич кримських татар, яку ті вивозили до Криму через територію Молдавського князівства (Смолій, 1993: 87).

3. Українсько-молдавський союз 1650–1652 рр.

У 1650 р. на чолі 70-тисячного козацького війська гетьман разом із 30-тисячним татарським корпусом під проводом Іслама-Гірея вирушив на територію Молдавського князівства. Зважаючи на

відсутність організованої відсічі з боку молдован, гетьманському війську вдалося без особливих перешкод зайняти столицю Василя Лупу – м. Яси. За таких обставин господар поклався укласти політичний мир з гетьманом Хмельницьким «і бути з ним у вічній дружбі і любові, і проти всякого ворога стояти з ним, гетьманом, заодно й один одному допомагати, а з ляхами йому, волоському господарю, надалі не складатися і дурна ніякого на Військо Запорізьке не мислити. І на тому й на всьому при послах гетьмана Богдана Хмельницького волоський господар присягав...» (Голобуцький, 1994: 460–461).

Політичну угоду було вирішено ратифікувати шляхом укладання шлюбу між сином гетьмана Тимофієм та донькою володаря Розандою. Укладання династичної угоди з молдавським монархом не лише дозволяло вивести рід Хмельницьких на рівень рівноправних гравців європейської політики, але й на деякий час сприяло послабленню позицій Польщі в цьому регіоні. У перспективі Хмельницькі могли розраховувати й на здобуття молдавського княжого столу, однак цей політичний сценарій залежав від позиції Оттоманської Порти, яка володіла виключним правом затверджувати молдавського васала.

Незважаючи на укладання союзу Гетьманщиною, господар Василь Лупу й надалі дотримувалася пропольської орієнтації. Без сумніву, угода з гетьманом Хмельницьким була нав'язана силою козацької зброї та суперечила основним інтересам феодальної верхівки та її політичним орієнтирам. Так, уже після поразки козацько-селянського війська від поляків під Берестечком у 1651 р. Василь Лупу намагається розірвати союз з Гетьманщиною та ініціює переговори з польським королем про спільну боротьбу проти українців.

Після поразки під Берестечком та принизливого Білоцерківського договору для Гетьманщини надзвичайно гостро постало питання про вірність політичних союзників та дотримання всіх договірних зобов'язань. У зв'язку з неоднозначною позицією молдавського князівства та фактичним зривом попередніх домовленостей про шлюбну угоду, гетьман Хмельницький знову вирішує силою змусити молдавського господаря порвати з Польщею та повернутися до союзу з Гетьманщиною. Навесні 1652 р. українська армія вирушила до кордонів Молдавського князівства та Речі Посполитої, де й зустрілася з польським військом під проводом Мартіна Калиновського. Вирішальна битва відбулася під горою Батіг біля сучасного села Четвертинівки Тростянецького району на Вінниччині. Перемога українського війська під Батогом вирішила питання й про курс зовнішньої політики Молдавського князівства. Під тиском об'єктивних чинників молдавський господар знову змінює зовнішньополітичну орієнтацію і відновлює

переговори з Богданом Хмельницьким. Останній з притаманною йому прямою і різкістю вимагає від Василя Лупу міцного союзу, погрожуючи в разі відмови військовим походом. Український літописець Григорій Грабянка згадує, що Богдан Хмельницький ставив молдавському господарю ультиматум: або негайний союз і закріплення його весіллям, або «... Сто тисяч війська до нього придуть в гості» (Грабянка, 1854: 97–114).

Під тиском відкритих погроз та військової присутності багатотисячного українського війська господар змушений був офіційно закріпити україно-молдавський воєнно-політичний союз. Так у серпні 1652 р. відбулося одруження Тимофія Хмельницького з Розандою Лупул, внаслідок чого Василь Лупул став союзником козацької держави, що призвело до зміни зовнішньополітичних векторів як української, так і молдавської держави. Про це дізнаємося з показань посла волоцького господаря Матвія Баса Костянтина Мануїла, який по дорозі до Москви мав приватну бесіду з Богданом Хмельницьким, у якій йшлося про підготовку до спільної україно-молдавської військової кампанії проти Кримського ханства відразу ж після ратифікації союзницької угоди (Горобець, 2009).

Зміна політичних орієнтирів молдавського господаря призвела до загострення внутрішньополітичної ситуації. Зокрема, змінилося ставлення молдавського боярства та феодалів до Василя Лупу. Після вісімнадцяти років підтримки його правління феодалні верстви суспільства демонстрували категоричне несприйняття його політики. Значно погіршилися стосунки й з Османською Портою та Річчю Посполитою.

4. Поразка під Сучавою і крах молдавського проекту

Занепокоєні активною політикою Богдана Хмельницького в Молдові, сусідні держави створили коаліцію у складі Валахії, Семигороддя та Речі Посполитої. За сприяння господаря Валахії Матея Басараба і семигородського князя Юрія II Ракоці було організовано змову молдавських бояр, яку очолив придворний Василь Лупу великий боярин Георгій Штефан. Під тиском змовників та інтервентів з Трансильванії Василь Лупу змушений був рятуватися втечею до свого союзника – гетьмана Хмельницького. Невдовзі, за підтримки трансильванських військ та місцевих феодалів, Георгій Штефан вступив до м. Яси, де його й було проголошено господарем.

З метою реставрації влади свого союзника гетьман Хмельницький на прохання Василя Лупу надіслав до Молдови дванадцятитисячне козацьке військо під проводом Тимофія Хмельницького (Смолій, 1993: 100). Незважаючи на успіх спільних дій козацько-молдавського війська у перших

сутичках із силами Георгія Штефана, 6 липня 1653 р. у битві під с. Фінтою, що поблизу Бухареста, союзники зазнали катастрофічної поразки. У битві під Сучавою 2 вересня 1653 р. Тимофія Хмельницького було смертельно поранено, а козацьке військо 9 вересня змушене було скласти зброю.

Внаслідок програшу україно-молдавських сил у військовій кампанії 1653 р. Василя Лупу було остаточно позбавлено влади в Молдавській державі. У подальшому гетьман Хмельницький був змушений виключити Молдавське князівство з кола потенційних союзників у боротьбі проти Польщі та поступово переорієнтуватися на московську та турецьку перспективи.

5. Висновки

Українсько-молдавські взаємини середини XVII ст. є важливим елементом у процесі розбудови державотворчих планів гетьмана Богдана Хмельницького. Розробка так званого «молдавського проекту» була зумовлена потребою легітимізації влади Хмельницького, закріплення міжнародного авторитету козацької держави та пошуком реальних зовнішньополітичних союзників у боротьбі з Річчю Посполитою.

Важливим інструментом у реалізації цих намірів виступала династична політика. Укладання шлюбного союзу між родом Хмельницьких і династією молдавського господаря Василя Лупу мало на меті не лише виведення української гетьманської родини на рівень європейських монархічних домів, але й створення нового політичного блоку у Східній Європі, здатного протистояти як Польщі, так і іншим регіональним гравцям.

Однак зовнішньополітична реальність виявилася значно складнішою. Пропольська орієнтація молдавської еліти, залежність князівства від Османської імперії та суперечності серед феодалних угруповань зумовили швидкий розпад україно-молдавського союзу. Військові кампанії 1650–1653 рр., попри окремі успіхи, закінчилися стратегічною поразкою Гетьманщини, смертю Тимофія Хмельницького та остаточним відходом Молдавії з орбіти українських політичних планів.

Разом з тим, сам факт спроби реалізації молдавського проекту засвідчив прагнення гетьмана Хмельницького мислити у категоріях міжнародної політики, виходячи за межі традиційного козацького автономізму. Його дипломатичні ініціативи демонструють намагання інтегрувати українське питання у загальноєвропейську систему міжнародних відносин, де шлюбні союзи, васальні угоди та воєнно-політичні блоки були поширеним інструментом державотворення.

Таким чином, українсько-молдавські відносини середини XVII ст. можна розглядати як одну

з перших системних спроб української політичної еліти знайти зовнішні гарантії власної незалежності та державного суверенітету. Попри невдачу, цей етап став важливим кроком у процесі формування

нової української політичної традиції, що визнавала необхідність міжнародних союзів і дипломатичної легітимізації як ключових умов існування незалежної держави.

Література:

1. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Пер. із староукр. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
2. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. (Серія «Великі українці»). Київ: Видавництво «Абрис», 2007. 120 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том IX. Книга 1: Роки 1650–1654. Київ: Наукова думка, 1996. 880 с.
4. Голобуцький В. Богдан Хмельницький. Київ: Видавництво «Либідь», 1994. 512 с.
5. Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Вид-во Інституту історії України НАН України, 2009. 270 с.
6. Горобець В. М. Світанок української держави раннього Нового часу. Влада, соціум, люди, порядки, традиції. Київ: Вид-во Інституту історії України НАН України, 2017. 448 с.
7. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна 1676–1764. Київ: Вид-во «Арій», 2016. 320 с.
8. Дорошенко Д. Нариси з історії України. У 2 т. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1932–1933. Т. 2. 296 с.
9. Акты Московского государства / Под ред. Попова. Т. I. Москва, 1890.
10. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. 546 с.
11. Мицик Ю. А. Тиміш і Юрій Хмельницькі. Харків: Вид-во Фоліо, 2012. 119 с.
12. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 504 с.
13. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). Львів: Вид-во «Світ», 1991. 195 с.
14. Центральный государственный архив древних актов СССР (ЦГАДА). Ф. 124. Оп. 1952. Спр. 3. Арк. 6.
15. Мохов Н. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. Кишинев, 1961. 215 с.
16. Чухліб Т. В. Гетьмани України: військо, політика, держава. Київ: Вид-во «Арій», 2023. 352 с.

References:

1. Hrabian'ka, H. (1992). Litospos Hadiats'koho polkovnyka Hryhoriia Hrab'ianky [Chronicle of Hryhorii Hrabianka, Hadiatsky colonel]. Kyiv: T-vo "Znannia" Ukrainy, p. 192. [in Ukrainian]
2. Brekhunenko, V. (2007). Bohdan Khmel'nyts'kyi [Bohdan Khmelnytsky]. Kyiv: Vydavnytstvo "Abris", p. 120. [in Ukrainian]
3. Hrushevs'kyi, M. S. (1996). Istoriiia Ukrainy-Rusy. Tom IX. Knyha 1: Roki 1650–1654 [History of Ukraine-Rus. Vol. IX, Book 1: Years 1650–1654]. Kyiv: Naukova dumka, p. 880. [in Ukrainian]
4. Holobuts'kyi, V. (1994). Bohdan Khmel'nyts'kyi [Bohdan Khmelnytsky]. Kyiv: Vydavnytstvo "Lybid'", p. 512. [in Ukrainian]
5. Horobets, V. M. (2009). Vlada ta sotsium Het'mantatu. Doslidzhennia z politychnoi i sotsial'noi istorii ranniomodernoi Ukrainy [Power and Society of the Hetmanate: Research on the Political and Social History of Early Modern Ukraine]. Kyiv: Vyd-vo Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy, p. 270. [in Ukrainian]
6. Horobets, V. M. (2017). Svitank ukrains'koi derzhavy rann'oho Novoho chasu. Vlada, sotsium, liudy, poriadky, tradytsii [Dawn of the Ukrainian State in the Early Modern Period: Power, Society, People, Orders, Traditions]. Kyiv: Vyd-vo Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy, p. 448. [in Ukrainian]
7. Hurzhii, O. I., Chukhlib, T. V. (2016). Het'manska Ukraina 1676–1764 [Hetmanate Ukraine 1676–1764]. Kyiv: Vyd-vo "Arii", p. 320. [in Ukrainian]
8. Doroshenko, D. (1932–1933). Narysy z istorii Ukrainy. U 2 t. T. 2 [Essays on the History of Ukraine. Vol. 2]. Praha: Ukrainskyi hromadskyi vydavnychiy fond, p. 296. [in Ukrainian]
9. Akty Moskovskogo gosudarstva / Pod red. Popova. T. I [Acts of the Moscow State / Ed. Popov. Vol. I]. Moskva, 1890. [in Russian]
10. Krypiakevych, I. P. (1954). Bohdan Khmel'nyts'kyi [Bohdan Khmelnytsky]. Kyiv: Vyd-vo AN URSS, p. 546. [in Ukrainian]
11. Mytsyk, Yu. A. (2012). Tymish i Yurii Khmel'nyts'ki [Tymish and Yurii Khmelnytsky]. Kharkiv: Vyd-vo "Folio", p. 119. [in Ukrainian]
12. Smolii, V. A., Stepankov, V. S. (1993). Bohdan Khmel'nyts'kyi: Sotsial'no-politychnyi portret [Bohdan Khmelnytsky: Socio-Political Portrait]. Kyiv: Lybid', p. 504. [in Ukrainian]

13. Stepankov, V. S. (1991). Antyfeodal'na borot'ba u roky Vyzvol'noi viiny ta yii vplyv na formuvannia Ukrain'skoi derzhavy (1648–1654) [Anti-feudal Struggle during the Liberation War and its Influence on the Formation of the Ukrainian State (1648–1654)]. L'viv: Vyd-vo "Svit", p. 195. [in Ukrainian]
14. Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv drevnikh aktiv SSSR (TsGADA). F. 124, Op. 1952, Spr. 3, Ark. 6 [Central State Archive of Ancient Acts of the USSR]. [in Russian]
15. Mokhov, N. (1961). Ocherki istorii moldavs'ko-russko-ukrainskikh sviazei [Essays on the History of Moldavian-Russian-Ukrainian Relations]. Kishinev, p. 215. [in Russian]
16. Chukhlib, T. V. (2023). Het'many Ukrainy: Viisko, polityka, derzhava [Hetmans of Ukraine: Army, Politics, State]. Kyiv: Vyd-vo "Arii", p. 352. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 30.09.2025
Рекомендована до друку 21.11.2025
Опублікована 22.12.2025

УДК 94(477)"1945/1991":2-722.5-043.2:2-47:2-722.5
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-52-5>

МІЖ ТИСКОМ ДЕРЖАВИ Й ЦЕРКОВНОЮ МІСІЄЮ: ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У ФОРМУВАННІ МАЙБУТНІХ СЕМІНАРИСТІВ В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

Оліцький В'ячеслав Олександрович,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії України
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка
olitskyi@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5518-5127

Метою дослідження є виявлення форм і механізмів участі православного духовенства УРСР у підготовці майбутніх семінаристів у другій половині ХХ ст., з огляду на обмеження релігійної освіти та антирелігійну політику радянської влади. **Методами дослідження** стали проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, реконструктивний, а також метод конкретного аналізу історичних джерел. **Результати дослідження.** Проаналізовано участь православного духовенства УРСР у підготовці майбутніх семінаристів у другій половині ХХ ст. на тлі обмежень релігійної освіти та антирелігійної політики радянської влади. Розкрито легальні, напівлегальні й нелегальні форми залучення молоді до духовного життя, включно з богослужбовою практикою, індивідуальним наставництвом і неформальним релігійним навчанням. Простежено роль священників як носіїв релігійної тяглості, духовних наставників і посередників у формуванні пастирських кадрів. З'ясовано, що неформальна діяльність духовенства з підготовки молоді до пастирського служіння стала формою латентного опору радянській антирелігійній політиці й передумовою релігійного відродження кінця 1980-х років. **Висновки.** Православне духовенство в УРСР у другій половині ХХ ст. відіграло не лише релігійно-обрядову, а й освітньо-виховну роль, перебираючи на себе функції духовного наставництва та початкової богословської освіти в умовах жорстких обмежень. Формуючи неформальні механізми підготовки майбутніх пастирів, парафіяльні священники розробили цілу низку адаптаційних практик, що поєднували участь у богослужіннях, релігійне виховання в родині, індивідуальні бесіди, надання доступу до духовної літератури, а також підтримку абітурієнтів на всіх етапах вступу до семінарії. Ці процеси набули як спонтанного, так і системного характеру в межах церковних громад. Особливістю виявлених практик було їхнє глибоке вкорінення у локальне релігійне середовище та залежність від особистої ініціативи священника, що свідчить про значущу роль людського фактора в процесі збереження та трансляції релігійної традиції. Наявність прихованих моделей духовного навчання та опіки свідчить про життєздатність церковної спільноти навіть в умовах ідеологічного контролю й переслідувань.

Ключові слова: православне духовенство, пастирське служіння, релігійна місія, семінарська підготовка, духовна опіка, церковне наставництво, підготовка семінаристів.

BETWEEN STATE PRESSURE AND CHURCH MISSION: THE ACTIVITY OF THE ORTHODOX CLERGY IN THE FORMATION OF FUTURE SEMINARISTS IN THE UKRAINIAN SSR (SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY)

Olitskyi Viacheslav Oleksandrovych,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History of Ukraine
Sumy State Pedagogical University named
after A. S. Makarenko
olitskyi@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5518-5127

The purpose of the study is to identify the forms and mechanisms of participation of the Orthodox clergy of the Ukrainian SSR in the training of future seminarians in the second half of the twentieth century, given the restrictions on religious education and the anti-religious policy of the Soviet government. **The research methods** were problem-chronological, comparative-historical, descriptive, reconstructive, and specific analysis of historical sources. **Research results.** The participation of the Orthodox clergy of the Ukrainian SSR in the training of future seminarians in the second half of the twentieth century was analysed against the background of restrictions on religious education and the anti-religious policy of the Soviet government. Legal, semi-legal and illegal forms of involving young people in spiritual life were revealed, including liturgical practice, individual mentoring and informal religious education. The role of priests as carriers of religious continuity, spiritual mentors and mediators in forming pastoral personnel was traced. It was found that the informal activity of the clergy in preparing young people for pastoral ministry became a form of latent resistance to the Soviet

anti-religious policy and a prerequisite for the religious revival of the late 1980s. **Conclusions.** The Orthodox clergy in the Ukrainian SSR in the second half of the 20th century played not only a religious and ritual role, but also an educational and upbringing role, taking on the functions of spiritual guidance and initial theological education under strict restrictions. Forming informal mechanisms for training future pastors, parish priests developed a range of adaptation practices that combined participation in divine services, religious education in families, individual conversations, providing access to spiritual literature, and support for applicants at all stages of entering seminaries. These processes acquired both a spontaneous and systemic character within church communities. A feature of the identified practices was their deep roots in the local religious environment and dependence on the personal initiative of the priest, which indicates the human factor's significant role in preserving and transmitting religious tradition. The presence of hidden models of spiritual training and care indicates the viability of the church community even in conditions of ideological control and persecution.

Keywords: Orthodox clergy, pastoral ministry, religious mission, seminary training, spiritual care, church mentoring, training of seminarians.

1. Вступ

Актуальність теми зумовлюється необхідністю глибшого розуміння соціальних практик виживання релігійної спільноти в умовах репресивного середовища, механізмів внутрішньої стійкості церковного середовища, а також ролі духовенства як носія конфесійної тягlosti та моральної відповідальності перед суспільством. Аналіз формальної і неформальної підготовки до семінарської освіти дозволяє простежити специфіку взаємодії православної традиції з атеїстичною ідеологією, а також стратегії адаптації й опору з боку церковних кіл.

У центрі історіографічної уваги останніх десятиліть перебуває проблема взаємовідносин держави й Церкви в умовах тоталітарного радянського режиму. Водночас питання підготовки православного духовенства, зокрема формування майбутніх семінаристів у контексті антирелігійної політики, лишається недостатньо дослідженим. Зважаючи на систематичні переслідування Церкви, обмеження доступу до релігійної освіти, адміністративний тиск на парафіяльне життя, вивчення механізмів передачі духовного знання та підготовки майбутніх пастирів набуває особливої наукової значущості.

У сучасному контексті переосмислення духовної спадщини, зростання зацікавлення суспільства релігійною ідентичністю та історією Церкви в Україні дана тематика є не лише академічно значущою, а й суспільно важливою. Вона відкриває перспективи для глибшого усвідомлення витоків і ресурсів духовного відродження, що відбулося наприкінці ХХ ст., і формування національної свідомості у релігійному вимірі.

Метою дослідження є виявлення форм і механізмів участі православного духовенства УРСР у підготовці майбутніх семінаристів у другій половині ХХ ст., з огляду на обмеження релігійної освіти та антирелігійну політику радянської влади.

Завдання дослідження:

- окреслити легальні, напівлегальні та нелегальні практики підготовки молоді до вступу в духовні семінарії, що застосовувалися парафіяльним духовенством;
- проаналізувати роль духовенства як наставників і посередників у формуванні релігійної мотивації та початкової підготовки абітурієнтів;
- встановити особливості персональної участі священників у підготовці вступників до семінарій.

Методологічну основу дослідження становить принцип історизму, що передбачає аналіз явищ у конкретному політико-ідеологічному та соціокультурному контексті радянської доби. У роботі застосовано міждисциплінарний підхід, який поєднує інструменти церковної, соціальної та повсякденної історії. Для досягнення мети дослідження використано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, реконструктивний методи, а також метод конкретного аналізу історичних джерел. Комплексне використання цих підходів дозволило дослідити не лише фактичні аспекти діяльності духовенства, а й відтворити механізми передачі релігійного знання та стратегії опору антирелігійній політиці радянської влади.

2. Загальний огляд джерел та історіографії

Джерельне підґрунтя обраної теми охоплює матеріали республіканського та обласних уповноважених у справах РПЦ, а також документи духовних семінарій. Переважна більшість використаних джерел зберігаються у центральних державних архівах. Загальну політику стосовно духовної освіти відображено в опублікованих документах.

У історіографічному доробку слід виокремити монографії П. Бондарчука (Бондарчук, 2019), В. Войналовича (Войналович, 2015), Н. Шліхти (Шліхта, 2011), які розглядають функціонування духовних семінарій в УРСР у контексті державно-церковних відносин другої половини ХХ ст. В останні роки українська історіографія поповнилася рядом праць присвячених діяльності окремих духовних семінарій (Оліцький, 2022 а; Федчук, 2018). В. Оліцький також аналізував освітній рівень духовенства окремих єпархій Українського екзархату (Оліцький, 2024 а; Оліцький, 2024 б).

3. Відродження духовної освіти та формування вимог до абітурієнтів

Восени 1943 р. за рішенням Священного Синоду РПЦ та погодженням із радянською владою, розпочалася підготовка до відкриття Православного Богословського інституту в Москві та богословсько-пастирських курсів в єпархіях. Перші два роки існування системи богословсько-пастирських курсів, виявили обмеженість їх потенціалу та можливостей. Церковні ієрархи з метою покращення рівня підготовки, прийняли рішення

про повернення до традиційної структури духовної освіти. Богословський інститут та богословсько-пастирські курси реорганізовувалися у духовні академії та семінарії. Розпорядженням Ради Міністрів СРСР № 3537-рс від 9 липня 1946 р. богословсько-пастирські курси в Москві, Ленінграді, Києві, Саратові, Львові, Одесі, Мінську, Луцьку, Ставрополі перетворювалися на духовні семінарії із чотирьохрічним терміном навчання (Оліцький, 2022 а: 119–122).

На 1947/1948 навчальний рік в УРСР відбувся набір за конкурсом до трьох духовних семінарій – Київської, Луцької, Одеської. Кількість бажаючих перевищувала в два – три рази кількість виділених місць. Влада постійно впливала на діяльність духовних навчальних закладів та їх абітурієнтів з метою зменшення кількості здобувачів освіти. У розпал хрущовської антирелігійної кампанії духовні семінарії були окремим об'єктом антирелігійної політики. Внаслідок переслідувань бажаючих вступити на навчання та утисків проти закладів освіти, у 1960 р. було ліквідовано Київську духовну семінарію, а у 1964 р. – Волинську. У наступне двадцятиріччя в УРСР функціонувала лише Одеська духовна семінарія (Оліцький, 2022 б; Федчук, 2018).

Від початку відродження духовної освіти, для вступників виникав певний дисонанс, який полягав у тому, що для вступу до духовних навчальних закладів, необхідно було мати певний рівень підготовки, проте здобути його офіційно було не можливо, адже семінарії були єдиним місцем де легально надавалася духовна освіта. Відповідно до декрету Раднаркому «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», постанови ВЦВК «Про релігійні об'єднання», священникам заборонялося організовувати релігійне навчання, відкривати бібліотеки, тримати у храмах літературу, яка не призначалася для відправлення богослужінь. Священник міг проповідувати виключно у церкві. Адміністративний кодекс УРСР 1961 р. визначав повну заборону викладання релігії за виключенням богословських навчальних закладів для осіб старших 18 років. Відповідно до кримінального кодексу 1960 р. організація та систематичне проведення занять для навчання неповнолітніх релігії поза межами семінарій каралися виправними роботами терміном до одного року або штрафом у розмірі 50 крб. Якщо особа раніше притягувалася до відповідальності за порушення законодавства про культ – передбачалося позбавлення волі терміном до трьох років. Адміністративний кодекс за навчання релігії неповнолітніх передбачав штраф до 50 крб (Законодавство, 1971: 13–14, 132, 197–199).

Водночас правила прийому до духовних семінарій вимагали належного рівня початкової підготовки кандидатів до вступу. Вони визначалися

духовним комітетом та були універсальними і фактично не змінювалися за повоєнний період. За правилами вступу 1947 р. до першого класу семінарії зараховувалися особи від 18 років, які мали середню семирічну або відповідну домашню освіту. У 1960-х роках визначалася необхідність мінімум середньої освіти, а вік вступників мав бути від 18 до 35 років. Спочатку вони мали знати на пам'ять 15 молитов, а потім їх було збільшено до понад 20 – «Слава Тобі, Боже наш», «Царю Небесний», «Трисвяте», «Молитву до Пресвятої Тройці», «Отче наш», «Прийдіть поклоніться»; ранкові – «До Тебе, Владико Людинолюбче», «Ангелу охоронцю»; вечірні – «Господи Боже наш», «Ангелу охоронцю; Богородиці» – «Богородице Діво, радуйся», «Достойно є, і це є істина», «Непереможній Воєводи», «Милосердя двері», «Царице моя преблагая»; Молитву св. Єфрема Сиріна, Молитву перед святим причастям, Символ віри, 10 заповідей, Заповіді блаженства, Псалми 50 і 90, тропарі дванадесятих свят, тропар своєму святому. Обов'язковою вимогою було вміння добре читати церковно-слов'янською та писати російською мовами. Майбутні семінаристи мали обов'язково подати рекомендацію місцевого священника або архієрея. Із 1958 р. прохання правлячого архієрея стало обов'язковим (Правила, 1947: 61; Правила, 1964: 22–24; Войналович, 2015: 278).

За такими вимогами було фактично не можливо підготуватися самостійно. Належний рівень попередньої підготовки могли забезпечити парафіяльні священники. Для отримання рекомендаційного листа від місцевого священника необхідно було вести побожний спосіб життя, а відповідно – регулярно відвідувати богослужіння, бути на сповіді та причащатися. Це додатково ускладнювало ситуацію, особливо з кінця 1950-х років, коли радянські партійні, державні та громадські органи особливу увагу приділяли необхідності усунення неповнолітніх від богослужінь. Своїми характеристиками священники фактично визнавали, що вони проводили підготовку для здобуття духовної освіти.

Особливо гостро проблема підготовки священників у семінаріях та попередня підготовка до вступу постала перед радянською владою під час хрущовської антирелігійної кампанії. В умовах ліквідації значної кількості монастирів, закриття храмів, семінарій, відсутність достатньої кількості фахово підготовлених священників розглядалася як один із способів антирелігійної боротьби. Із посиленням наступу на Церкву, відбувалося і посилення впливу на бажаючих вступати до семінарій та тиск на священників, які готували молодь до майбутнього пастирського служіння. Саме в цей час дане питання активно присутнє у радянських документах, що дає можливість визначити форми та методи підготовки молоді до здобуття семінарської освіти.

4. Легальні та напівлегальні форми підготовки до семінарської освіти

В умовах формування радянського антирелігійного суспільства та повсюдної антирелігійної пропаганди і боротьби із релігією та Церквою важливим завданням парафіяльного духовенства було релігійне виховання дітей та залучення їх до богослужінь. Це давало можливість священникам у майбутньому навчати релігії та готувати до семінарського навчання і пастирського служіння тих із них, хто мав таке бажання та необхідні чесноти. Будучи позбавленими легальних методів проведення такої роботи частина духовенства все таки шукала можливості її виконання використовуючи різні методи, засоби та приводи. Чи не найпопулярнішим, попри заборону дітям відвідувати богослужіння, були заклики та звернення до батьків приходити до церкви із дітьми. Священник селища Брюховичі Львівської області у розпал хрущовської антирелігійної кампанії – у 1961 р., після пропозиції приводити дітей на богослужіння, під час проповідей розповідав про основи релігії, а також організовував окремі служби для дітей. Траплялися випадки, коли духовенство користуючись правом відвідувати тяжкохворих вдома, проводило духовні бесіди з неповнолітніми та розповідали про засади православної віри (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 257, арк. 23–24). На Сумщині у с. Тулиголове Кролевецького р-ну священник здійснював із молитвою подвірний обхід та проводив бесіди із батьками, щоб вони впливали на своїх дітей з метою відвідування богослужінь. Священник с. Уздиця не лише регулярно відвідував подвір'я віруючих але і дітей окремих із них зупиняв на вулиці проводячи розмови на релігійну тематику (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 13, арк. 12, 24). У с. Лука Кіцманського р-ну на Чернівецьчині місцевий священник із псаломщиком відвідували віруючі родини проводячи релігійні розмови із дітьми та молоддю. Настоятель храму с. Устинівка Долинського р-ну на Кіровоградщині здійснював сповідь та причастя учнів (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 24). Значна частина духовенства усіх українських єпархій намагалася залучити дітей та молодь до богослужінь, наголошуючи на такій необхідності у своїх проповідях та розмовах із віруючими.

Менш поширеним але набагато важливішим з точки зору підготовки до вибору пастирського служіння та майбутньої підготовки вступу до духовних семінарій було залучення молоді до участі у богослужіннях. Виконуючи певні обов'язки – іподиякона, пономаря, псаломщика, читця, юнаки здобували не лише релігійні відомості але і знання про богослужіння, їх значення та особливості відправлення. Не зважаючи на те, що до таких форм залучення вдавалися відносно повнолітніх юнаків інколи траплялися випадки, коли у богослужіннях

приймали участь школярі. У 1963 р. священник м. Севастополя залучав до церковних служб 10-річного учня, який навіть одного разу несучи ікону очолив хресний хід навколо храму (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 24). У одному із сільських храмів Чернівецької області понопарем був неповнолітній юнак (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 13, арк. 8). Протягом 1960–1961 рр. до богослужінь у кафедральному соборі м. Сімферополь залучався 18-річний юнак, який у майбутньому поступив до семінарії. Архієпископ Андрій (Сухенко) мав трьох іподияконів віком 17–20 років (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 257, арк. 25; ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 21, арк. 16).

Проведення цієї роботи давало свій результат. У кінці 1950-х років простежується тенденція, коли більшість вступників були вихідцями із західноукраїнських областей. Лише близько 25% семінаристів були церковними служителями або дітьми духовенства. Наприклад, із 10 чоловік, які подали заяви про зарахування до Волинської духовної семінарії у 1961 р., 6 осіб були юнаки віком 20–22 роки, але лише 2 псаломщиками та 1 сином псаломщика (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 268, арк. 11–13, 76). Радянська влада офіційно ніяк не могла впливати на духовенство, яке залучало до богослужінь юнаків старших 18 років. Робота із молоддю сприяла її залученню до церковного життя та збереження православ'я в Україні. Частина із них у майбутньому обирала пастирський шлях, не завжди отримуючи семінарську освіту, а будучи висвяченими маючи досвід служіння.

5. Нелегальні форми підготовки до семінарської освіти

Набагато небезпечнішими для священників, але продуктивнішими були нелегальні методи підготовки до семінарської освіти. Вони проходили етапи від моменту переконання юнака у виборі духовного шляху та необхідності отримання відповідної освіти до вивчення необхідного для вступу матеріалу. Звичайний парафіянин, навіть якщо він мав бажання вступати до семінарії, не міг отримати необхідну інформацію про вступну кампанію та вимоги до абітурієнтів. Він мав два шляхи: звернутися до семінарії повідомивши про свій намір там навчатися і дізнатися умови вступу або отримати їх від парафіяльного священника. У першому випадку юнак зазвичай ставав об'єктом впливу радянських та партійних органів, які чинили на нього тиск або пропонували вигоди з метою відмови від свого задуму. Священник же міг таємно повідомити правила вступу, які публікувалися у офіційних церковних виданнях, – «Журналі Московської патріархії» або «Православному віснику». Вони не були у вільному доступі та доступними вірянам, отримували їх лише священники. У такому випадку, радянський режим значно пізніше дізнавався про планування

вступу до семінарії, а відповідно залишалося менше часу на вплив на особу, що давало більше можливості абітурієнту витримати тиск.

Підготовка до отримання семінарської освіти була тривалою та могла займати роки. Уповноважений у справах РПЦ у 1965 р. у своєму звіті відзначав, що серед тих, хто вступив до Одеської духовної семінарії є студенти, яких священники роками готували до церковної діяльності. Наприклад, семінариста Гончарова, місцевий священник готував до вступу протягом 6 років. За цей час він закінчив технікум лісового господарства і працював лісником. Інший семінарист в процесі підготовки закінчив торговельне училище та працював товарознавцем (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6007, арк. 38).

Процес підготовки яскраво демонструють приклади двох священників Сумщини. Настоятель релігійної громади с. Ясенове Ф. Сліпуха, який мав педагогічну освіту, парафіянину, який планував вступ до семінарії, надавав за власним вибором релігійну літературу. Після її прочитання відбувалося обговорення та обмін думками. Священник с. Салогубівка Г. Тертишник після відбуття військової служби П. Гаценка прийняв його до себе на квартиру. Підготовка полягала у проведенні індивідуальних бесід. Пізніше, священник прийняв юнака на парафію на посаду псаломщика. Необхідно зазначити, що хоча в документах не існує масових згадок про такі випадки, проте вони не були поодинокими. Лише у 1961 р. повідомлялося про три випадки підготовки духовенством юнаків в межах Сумської області. Можна говорити про системність такої роботи, особливу увагу якій надавало молоде духовенство. Той же Г. Тертишник у 1957 р. підготував до вступу трьох юнаків, а наступного року переконав подати заяви на вступ ще двох (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 13, арк. 25–26; спр. 21, арк. 16; 63–64; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4927, арк. 58–59).

Священники не лише надавали знання необхідні для вступу але часто і допомагали абітурієнтам, а потім і семінаристам матеріально. Таку ж допомогу надавали і окремі правлячі архієреї. Так, за вказівкою архієпископа Андрія (Сухенко)

благодійні у кварталних та річних звітах применшували отримані парафіями прибутки на 10–15%, частина із цих коштів направлялася на допомогу студентам, які навчалися у духовних семінаріях (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 21, арк. 16; 63–64).

6. Висновки

Характер участі православного духовенства УРСР у формуванні майбутніх семінаристів у другій половині ХХ ст. був складним і багатовимірним. Попри тривалий державний тиск, спрямований на згорання релігійної освіти, духовенство зберігало й розвивало неформальні канали підготовки молоді до пастирського служіння. В умовах обмеженого функціонування духовних навчальних закладів, законодавчих заборон на релігійне навчання та активної атеїстичної пропаганди, парафіяльні священники здійснювали важливу місію з духовно-релігійного виховання молоді.

З'ясовано, що формування майбутніх семінаристів відбувалося через низку легальних, напівлегальних і нелегальних практик, які мали як індивідуальний, так і системний характер. Визначальну роль відігравала ініціатива духовенства, зокрема його участь у неформальному навчанні, наданні літератури, проведенні індивідуальних бесід, богослужбовій практиці з участю молоді, а також матеріальній підтримці вступників і студентів. Частина юнаків, які пройшли таку підготовку, обирала шлях пастирського служіння, іноді навіть без завершення семінарської освіти, але маючи необхідний досвід і навички.

Таким чином, православне духовенство діяло не лише в межах офіційно дозволених рамок, а й виходило за їх межі з метою збереження духовної традиції. Його активність стала проявом латентного спротиву радянській антирелігійній політиці та формою опору духовній дерадикації суспільства. Збереження і передача релігійного знання, підготовка нових поколінь духовенства в умовах репресивного режиму були важливою передумовою подальшого релігійного відродження в Україні наприкінці 1980-х – початку 1990-х років.

Література:

1. Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
2. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2015. 741 с.
3. ДАСО – Державний архів Сумської області.
4. Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов). Москва: Юридическая литература, 1971. 210 с.
5. Оліцький В. Духовенство Сумської єпархії в умовах соціальних трансформацій пізнього сталінізму. *Емінак*. 2024. № 4 (48). С. 42–58.
6. Оліцький В. Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2024. Вип. 49. С. 44–50.

7. Оліцький В. Навчання та побут студентів Київської духовної семінарії (1947–1960 pp.). *Емінак*. 2022. № 2 (38). С. 147–159.
8. Оліцький В. Відновлення православної духовної освіти в Україні в середині 1940-х років. *Project approach in the didactic process of universities – international dimension*. 2022. № I (VI). Р. 115–129.
9. Правила приема учащихся в духовные школы на 1964/65 учебный год. *Журнал Московской патриархии*. 1964. № 3. С. 22–24.
10. Правила приема учащихся в Московскую Духовную Семинарию на 1947–1948 учебный год. *Журнал Московской патриархии*. 1947. № 3. С. 61.
11. Федчук О.М. Волинська духовна семінарія в умовах радянської тоталітарної системи (1945–1964 pp.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2018. 251 с.
12. ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
13. ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та українців.
14. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х pp. Харків: Акта, 2011. 468 с.

References:

1. Bondarchuk, P.M. (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv) Istoryko-relihiieznaveche doslidzhennia* [Religious movements in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s) Historical and religious studies research]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
2. DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti. [State Archives of Sumy Region].
3. Fedchuk, O.M. (2018). *Volynska dukhovna seminariia v umovakh radianskoi totalitarnoi systemy (1945–1964 rr.): dys. Kand. ist. nauk: 07.00.01* [Volyn Theological Seminary in the Conditions of the Soviet Totalitarian System (1945–1964): Dissertation for the Candidate of Historical Sciences: 07.00.01]. Skhidnoievropeiskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. Luts'k. [in Ukrainian].
4. Olitskyi, V. (2022) a. *Navchannia ta pobut studentiv Kyivskoi dukhovnoi seminarii (1947–1960 rr.)* [Study and life of students of the Kyiv Theological Seminary (1947–1960)]. *Eminak*. № 2 (38). pp. 147–159. [in Ukrainian].
5. Olitskyi, V. (2022) b. *Vidnovlennia pravoslavnoi dukhovnoi osvity v Ukraini v seredyni 1940-kh rokiv* [The Restoration of Orthodox Spiritual Education in Ukraine in the Mid-1940s]. *Project approach in the didactic process of universities – international dimension*. № I (VI). pp. 115–129. [in Ukrainian].
6. Olitskyi, V. (2024). *Dukhovenstvo Chernivetsko-Bukovynskoi yeparkhii na pochatku 1980-kh rokiv* [The clergy of the Chernivtsi-Bukovina eparchy in the early 1980s]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istorii*. Vol. 49. pp. 44–50. [in Ukrainian].
7. Olitskyi, V. (2024). *Dukhovenstvo Sumskoi yeparkhii v umovakh sotsialnykh transformatsii piznoho stalinizmu* [The clergy of the Sumy diocese in the conditions of social transformations of late Stalinism]. *Eminak*. № 4 (48). pp. 42–58. [in Ukrainian].
8. Pravila (1947). *Pravila priema uchashchikhsya v Moskovskuyu Dukhovnuyu Seminariyu na 1947–1948 uchebnyi god* [Rules for admission of students to the Moscow Theological Seminary for the 1947–1948 academic year]. *Zhurnal Moskovskoi patriarkhii*. № 3. p. 61. [in Russian].
9. Pravila (1964). *Pravila priema uchashchikhsya v dukhovnie shkoly na 1964/65 uchebnyi god* [Rules for admission of students to theological schools for the 1964/65 academic year]. *Zhurnal Moskovskoi patriarkhii*. № 3. pp. 22–24. [in Russian].
10. Shlikhta, N. (2011). *Tserkva tykh, khto vyzyhiv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s.]. Kharkiv: Akta. [in Ukrainian].
11. TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].
12. TsDAVOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].
13. Voinalovych, V.A. (2015). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutiv v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs* [Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: political science discourse]. K.: Svitohliad. [in Ukrainian].
14. Zakonodatelstvo (1971). *Zakonodatelstvo o religioznikh kultakh (sbornik materialov i dokumentov)* [Legislation on religious cults (collection of materials and documents)]. Moskva: Yuridicheskaya literatura. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 21.07.2025
Рекомендована до друку 28.10.2025
Опублікована 22.12.2025

УДК 94(477):330.342.15:502.174.1"1920/1930"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-52-6>

BUILT ON BONES: WASTE RECYCLING IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S–EARLY 1930S

Perga Tetiana,
*Candidate of Historical Sciences,
Principal investigator (Germany)
Technical University of Berlin
pergatatiana@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8725-3451*

Aim of the article – to analyse the formation of state policies on the bone recycling in early Soviet Ukraine, focusing on the needs of Soviet industry, collection spaces, methods and challenges, key actors, and the relationships between them during this activity. **Novelty of the study** lies in the absence of a dedicated, in-depth analysis of bones as a resource, which this article seeks to address. **Methodology:** the study is based on documents from Ukrainian archives previously unused in scholarship, materials from Soviet press and popular science literature of the period, and statistical collections. **Conclusions:** It is concluded that the case of bone collection is indicative of the early Soviet resource management system and serves as a small-scale model of the organization of waste recycling in the 1920s–early 1930s. It is shown that during this period the USSR began developing a model of resource extraction from the periphery, as waste was considered a valuable resource equivalent to grain, forests, coal, gas, and water. Continuity with Russian Imperial collection practices is identified, alongside a demonstrated link between industrialization, urbanization, and the emergence of new collection spaces and methods in the Ukrainian SSR. It is demonstrated that even during the NEP period, the administrative model of recycling illustrates the authorities' efforts to control resource flows through a planned economy and hierarchical management, involving both state and private collectors. At the same time, incompatible approaches, imbalances between collection costs and procurement prices, and low motivation among workers and the population led to systemic problems, plan failures, and intense competition among collectors, who functioned simultaneously as partners and competitors. It is concluded that while the economic efficiency of early Soviet bone recycling remains questionable, the practice clearly served important political functions: it subordinated the republic's economy to central directives, demonstrated the mobilization potential of peripheral resources, and showcased the Soviet system's capacity to effectively organize and utilize them.

Keywords: bones, waste, recycling, USSR, Ukrainian SSR, NEP, administrative-planning system.

НА КІСТКАХ: ВТОРИННЕ ВИКОРИСТАННЯ ВІДХОДІВ В УКРАЇНСЬКІЙ СРР У 1920-Х–НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

Перга Тетяна
*кандидат історичних наук,
головний дослідник (Німеччина)
Технічного університету Берліна
pergatatiana@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8725-3451*

Мета статті – проаналізувати становлення державної політики вторинного використання кісток у ранньорадянській Україні з акцентом на потреби радянської промисловості, простори, методи та проблеми збирання, головних акторів та відносини між ними під час цієї діяльності. **Новизна дослідження** полягає у відсутності спеціального ґрунтовного аналізу, присвяченого саме кісткам, тому стаття заповнює існуючу наукову прогалину. **Методологія:** основою розвідки стали документи українських архівів, що раніше не вводилися в науковий обіг, матеріали радянської преси та науково-популярної літератури відповідного періоду, а також статистичні колекції. **Висновки:** Зроблено висновок, що кейс збирання кісток є показовим з перспективи ранньорадянської системи управління ресурсами та відображає в мініатюрі організацію ресайклінгу відходів у 1920-х – на початку 1930-х років. Показано, що вже в цей період у СРСР формувалася модель видобутку ресурсів із периферійних республік, де відходи розглядалися як цінний ресурс нарівні із зерном, лісами, вугіллям, газом і водою. Виявлено тяглість практик збору до традицій Російської імперії та одночасно показано зв'язок між індустріалізацією, урбанізацією та появою нових просторів і методів збирання відходів. Показано, що навіть у період НЕПу адміністративна модель ресайклінгу демонструвала прагнення влади контролювати потоки ресурсів через планову економіку та вертикаль управління, залучаючи державних і приватних заготівельників. Водночас несумісні підходи, дисбаланси між собівартістю та закупівельною ціною, низька мотивація працівників і населення призводили до системних проблем, невиконання планів та гострої конкуренції

між заготівельниками, які одночасно були партнерами і конкурентами. Поставлено питання про економічну ефективність ранньорадянського ресайклінгу кісток, яка компенсувалася важливою політичною функцією: підпорядкування економіки республіки директивам центру, демонстрацію мобілізаційного потенціалу периферійних ресурсів та спроможності радянської системи їх ефективно залучати.

Ключові слова: кістки, відходи, вторинне використання, СРСР, Українська СРР, НЕП, адміністративно-планова система.

1. Introduction

“The death of livestock, caused by the [First World] War, economic ruin, food disorder, and crop failures, led to the mass accumulation of bones in ditches, ravines, and urban dumps. This occurred precisely at the time when the reduction in livestock numbers diminished the production of horse and manure fertilizer, which negatively affected future harvests. At the same time, bones, if burned to ash, produce an artificial fertilizer no worse than other types. Thus, there is an opportunity to at least partially compensate for the damage inflicted on agriculture by the mass death of livestock over the past seven years. One must simply not neglect this matter and organize the collection of bones on the broadest possible scale” –

this is how bone collection began in the Ukrainian SSR in the early 1920s (Orhanizujte zbyrannya pokyd'kiv 1922:1).

These and other pages of the history of developing waste-recycling practices in the early Soviet Ukraine have so far been largely overlooked by researchers. This article aims to partially address this scholarly gap using the case of the Ukrainian SSR. Covering this topic allows us to gain deeper insights not only into Soviet resource policies and the relationship between the center and the periphery through the lens of waste reuse but also to reveal the connection between economy, ideology, and everyday practices in Ukraine during the formative period of the Soviet system.

The aim of this article is to analyze the practices of bone collection in the Ukrainian SSR during the 1920s–early 1930s. The study examines the role of bones in the Soviet economy, explores the spaces and methods of their collection, and identifies the main actors as well as the relationships that developed among them in the process of fulfilling state tasks.

The source base of the research includes archival documents of organizations engaged in waste collection, many of which have not yet been introduced into scholarly circulation; Soviet popular science literature on the problems of waste reuse; statistical compilations containing data on collection plans for various types of waste; and materials from the Soviet press that covered the process of bone collection. Given that neither the Russian Empire nor the USSR maintained specialized statistics on waste, and that certain archival materials (in particular for 1933) are altogether missing, the information preserved is somewhat fragmentary. At the same time, these sources make it possible to trace key trends and reconstruct the broader picture of the development of the waste recycling system in Ukraine in the 1920s–1930s.

2. Analysis of sources and literature

In contemporary historiography, bones are generally considered within the broader context of waste recycling policies. For the first half of the twentieth century, the best-studied case is bone procurement in the Third Reich. Heike Weber and Chad Denton, in their article “Bones of Contention: The Nazi Recycling Project in Germany and France during World War II,” examine bones as an important material resource for the development of Germany’s wartime economy, particularly for the chemical industry on the eve of and during the Second World War (Denton, Weber, 2018). In a study by Elisabeth Vaupel and Florian Preiß, the authors show how German schoolchildren were encouraged to collect bones and deliver them to reception points organized in schools as part of the 1936 Four-Year Plan and the policy of self-sufficiency (Vaupel, Preiß, 2018). Numerous other, though scattered, references can also be found in many other works on waste recycling in Nazi Germany.

As for the Soviet Union and its republics, particularly Ukraine, this topic remains almost entirely unexplored. Some fragmentary evidence can be found in the author’s studies devoted to the formation of the early Soviet waste management system in the republic (Perga, 2024(A)), the recycling of rags (Perga, 2023), and paper collection (Perga, 2025). Iryna Skubii mentions bones as a form of waste that people consumed in the territories of Ukraine affected by the Holodomor of 1932–1933 (Manley, Skubii, 2022). This underscores the need for a dedicated study of bone collection in early Soviet Ukraine as a representative case of the USSR, one that makes it possible to reconstruct not only the local context but also the broader trends that were taking shape across the entire union.

3. Presentation of the main material

The practice of bone collection has a long history and, for centuries, was widespread in various countries due to shortages of raw materials, including in the Russian Empire. However, information about its occurrence in the territories of Ukraine is extremely limited. While bones were used by the population as fertilizer, the main driver of their mass collection from the 1830s onward was the demand of sugar-beet factories, following the discovery of their bleaching and filtering properties (Minc, 1930). By the late nineteenth century, the Russian Empire had 72 bone-processing factories of national significance in 49 locations (excluding artisanal enterprises), the majority of which were concentrated in coastal and border cities such as Riga, Kovno, Panevėžys, Grajewo, Warsaw, Łazy,

Sosnowiec, Taganrog, Rostov, and various locations in Finland. Approximately six million poods of bones, worth 1.5 million rubbles, were collected annually across the empire.

Factories located in Ukraine – in Kyiv, Fastiv, Vasylkiv, Rzhyschiv, Berdychiv, Poltava, Mykolaiv, Kherson primarily served the needs of the local sugar industry, while integration into the empire-wide and export markets remained minimal. The only factory of all-empire significance was in Odesa, producing glue and fertilizers that were transported by rail and waterways (mainly the Dnipro and Desna rivers) to other cities. Bone collection was carried out by the poorest strata of the population predominantly women and children, most of whom lived beyond the Pale of Settlement and were Jewish, those who left the arena of social immorality (former prostitutes), village peasants seeking work in commercial centers, or desperate urban proletarians of all sorts, but certainly of the lowest order (Obshchestvo kosteobzhigatel'nykh zavodov 1890: 12–16).

4. Drivers and actors

The raw material crisis of the early 1920s forced Soviet officials, economists, and industrial managers to reconsider approach to waste.

“After seven years of war and revolution, we have become terribly impoverished. We have neither manufacturing nor paper, no plows, livestock, sugar, not even bread. Therefore, in such poverty, it would be strange if we did not try to use all our natural resources... But while some resources, like paper, ore, coal, wood, and hemp, require arduous labour to extract, there are also items whose collection costs almost nothing... for example, bones, rags, medicinal wild plants, horns, hooves, and so on. All of this is scattered across the vast expanses of the country and seems worthless to anyone. Yet if gathered in significant quantities, it can form a substantial fund for supplying entire industries: rags for paper mills, intestines for sausage workshops, herbs for pharmaceutical enterprises, and so on,” –

wrote a correspondent for the newspaper Visti in 1922, urging the organization of bone collection for sugar factories and the production of manure to fertilize the land (Orhanizujte zbyrannya pokyd'kiv 1922: 1). The significant potential of waste led to its positioning as a valuable resource, often called “gold in the garbage” or other similar epithets.

Compared to the Russian Empire, the Soviet Union expanded the range of bone utilization. Bone glue began to be used in textile factories and construction, while bone fat was employed in soap production. Bones were also processed into everyday goods such as combs, knives, buttons, toothbrushes, and women's jewelry (Minc: 8). By the late 1920s, Soviet scientists had determined that one ton of raw bones could yield: 12.5–23.5% fat, 7.5–10% glue, 2.5–3.5% gelatin, and

23.5–43% bone meal. Drawing on foreign experience, they also began researching the use of bones in the food industry for the production of soup concentrates. When added to liquid vegetarian soups, the hydrolyzate made them “hearty, velvety, and imparted a pleasant mushroom flavour”. Beyond seasoning vegetarian soups, it was also used as a base for a variety of sauces (Lobanov, Kochetkova 1930: 16).

However, the main driver of the revival of bone utilization in the early 1920s was the sugar industry. The accumulation of large quantities of waste, including bones, created favourable conditions for their collection and secondary use. During the New Economic Policy – NEP (1923–1928), state-owned sugar enterprises, which were only beginning to recover from the destruction caused by war and its aftermath, were forced to purchase raw materials primarily from private entrepreneurs. This made them dependent on the “NEPmen” – a new bourgeois stratum that emerged in the USSR due to the temporary return of market relations. This situation caused not only economic losses for the state but was also viewed as undesirable from an ideological perspective.

To reduce this dependence and to develop and organize state sugar production, the state Sugar Trust, established in 1922, created in 1925 the Superphosphate combine, which built blast furnaces at the Odesa Bone Processing Plant to calcine bones and produce bone charcoal. Later, the plant became part of the Chemical Trust, which became the main purchaser of bones for both the food and chemical industries. It can be concluded that state industry was the primary consumer of bones in early Soviet Ukraine, absorbing most of the supply, although small private enterprises – artels – also existed, using smaller batches for their own needs.

It should be emphasized that the 1920s marked a period when waste-related operations were extremely widespread in Ukraine. These activities were carried out by private individuals as well as entrepreneurs and industrial enterprises. The latter, in particular, felt the shortage of resources acutely due to the raw material crisis, so waste acquired new value and began to be seen as an important substitute for traditional raw materials. Analysis of archival documents gives the impression that a “waste fever” engulfed all strata of Ukrainian society. Even bank employees formed artels and collected waste in their spare time. Buying and selling waste became a means of survival for many people and even enterprises during difficult times. In this context, it is worth noting the continuity with practices in the Russian Empire, where the collection of rags and bones was highly prevalent.

At the same time, small collectives and individual actors operating independently, as well as the collection apparatus of the Superphosphate combine, were unable to meet the needs of the state sugar industry or other industries that required diverse types of waste.

To address this, the Ukrainian joint-stock company “Ukrutylzbir” was established. It was one of the main suppliers of bones, rags, and waste paper for state enterprises. However, as a non-state entity created by humanitarian organizations – the Ukrainian branch of the Red Cross Society, the Central Commission for Aid to Children under the All-Ukrainian Central Executive Committee, and the Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers (Perga(B) 2024) – its goal was to generate profits to support its primary activities. Lacking state support, the company had to secure bank credit to fund its waste collection operations, which limited its ability to cover the entire market.

Consequently, a wide range of actors were involved in waste collection. The primary actors were powerful state and non-state entities. These included Derzhtorg (state trade organisation), responsible for export-import operations, including the sale of rags and bones abroad, which began in the late 1920s. Another key actor was the Russian-Austrian Trading and Industrial Joint-Stock Company “Rusavstorg” (1923–1928), which collected in Ukraine agricultural products, as well as rags and bones. In addition to these main market players, lower-tier cooperatives – represented by the Vukoopspilka and Dobrobut societies – unemployed brigades, private entrepreneurs, and individual subcontractors were drawn into this network of collection.

Some private entrepreneurs during the NEP period engaged in this activity as a form of “personal trade,” for which they purchased the appropriate patents. The importance of bones and rags for Soviet industry is illustrated by the fact that collectors were granted tax concessions on the industrial tax (according to decrees issued in 1925 and 1928) (Minc 1930: 11).

The bone collection system functioned as a multi-tiered mechanism with complex subcontracting networks. To meet quotas, the main market actors concluded contracts with “second-tier” intermediaries, and in cases of raw material shortages, they could purchase the necessary batches from other companies. This created a situation in which they simultaneously acted as both partners and competitors.

A distinctive feature of the 1920s was that, given the strategic importance of waste for state industry – especially during the industrialization – the main authority responsible for recycling, the People’s Commissariat of Trade of the Ukrainian SSR (NKTorg), sought to implement a planned approach in the waste market. Accordingly, all market actors supplying state industry, whether directly or through intermediaries, were obliged to follow these plans. This demonstrates that, despite the partial restoration of capitalist relations during the NEP and the formal existence of a waste market, it was highly distorted and acquired specific characteristics due to attempts to integrate elements of a planned economy

into the collection and use of waste. Incompatible management methods caused market chaos and competition for resources, which NKTorg often struggled to control, frequently having to manage the process manually to fulfil the quotas it received from Moscow.

Plans for bone collection in the republics were economically unjustified, as they primarily reflected the ambitions of Soviet leaders. They constantly increased and did not take into account the economic capacity of the republics to meet them. For example, in 1928 Ukraine was expected to procure around 15,000 tons of bones for state industry, while by 1931 the target had risen to 45,000 tons, equivalent to about 25% of the all-Union plan (203,000 tons) (Spravochnik po util’syr’ju: 45). Additionally, the Soviet style of recycling management involved periodic unplanned increases in targets and the imposition of additional quotas, which further exacerbated the situation. The Soviet central authorities sought to extract all possible waste resources, including bones, from Ukraine and other republics. Regardless of whether they were directed to republican or all-union enterprises, ultimately these resources served to support the existing regime, reflecting the Soviet principle of the ‘common pot,’ where all contributions from the republics were pooled to serve the needs of the state as a whole and its political regime.

In addition, beginning in the late 1920s, bone exports from the USSR commenced (from Ukraine in 1930, with a shipment of 4,568 tons) (TsDAVO F. 4137, Op.1. Spr. 1467. Ark.17), driven by the need for foreign currency to purchase machinery and equipment required for industrialization. This increased pressure on the market and accelerated the demand for bones.

5. Organization of bone collection in different spaces

The USSR inherited the main spaces for bone collection from the Russian Empire, which were divided into rural and urban areas. In the 19th and early 20th centuries, the peculiarity of urban spaces was that buying and selling operations did not take place at the sites of “bone production” – slaughterhouses – but at locations where meat was consumed. The main sources of bone accumulation in cities included: 1) barracks, hospitals, alms-houses, shelters, boarding schools, and other public institutions; 2) kitchens of public catering establishments and various canteens; 3) canning factories, goose processing plants, and sausage workshops; 4) butcher shops and small retail stores; 5) private kitchens in households; 6) private yards, cesspools, and municipal landfills; 7) so-called “Tatar slaughterhouses” – services that removed urban carcasses and slaughtered horses and dogs; 8) in summer, construction and earthworks in cities (e.g., laying foundations or building underground facilities),

where large buried bone accumulations were sometimes discovered (Obshchestvo kosteobzhigatel'nykh zavodov 1898: 23).

Compared to the Russian Empire, the spaces for bone collection underwent substantial transformation in the USSR. Traditional sources, such as the “Tatar slaughterhouses” and certain public catering establishments, gradually lost their importance, while industrial factories and municipal kitchens increasingly became central to the flow of bones. At the same time, new collection sites emerged, reflecting the shifting socio-economic realities. Industrialization, which demanded a large workforce for factories and enterprises, accelerated urbanization and led to the development of numerous residential cooperatives in the cities – locations that soon became key targets for bone collectors. The role of building management offices also grew, as Soviet authorities sought to obligate them to collect waste, including bones, from tenants. These residential sites were considered promising sources for bulk bone supplies, and pressure on them began in the late 1920s.

The primary method for collecting waste, including bones, was the installation of special boxes. However, residential cooperatives, like public canteens, long refused to do this at their own expense, citing a lack of building materials and funds for their construction. Nevertheless, the People's Commissariat for Supplies of the Ukrainian SSR, by directive, assigned the task of equipping these collection points to the cooperatives and obliged them: “as part of mobilizing internal resources, ensure, at your own expense, the storage of bones until they are collected by the procurers”. It further warned that “after receiving this directive, no claims regarding the absence of boxes will be accepted by us”. (TsDAVO F.2347, op.1. Spr.24. S.32). Additionally, workers' barracks were also involved in the collection system. This occurred despite the fact that meat consumption during the first 5-year plan was extremely low. For example, an analysis of urban waste conducted in Kharkiv in 1930 revealed the following composition: ash – 32.5%, other inorganic materials – 8.5%, paper waste – 6.7%, coal residues – 2.4%, slag – 2%, wood – 1.6%, textiles – 1.4%, food waste – 1.3%, bones and metals – 0.5% each, and other waste – 0.1% (Mamkov 1941: 16–25).

A key factor contributing to the decline in bones entering the waste stream was the introduction of the food rationing card system (1928–1935). The system limited meat consumption, which in turn reduced the number of bones available for collection. This was not taken into account by waste-collectors. In 1933, the average worker in the USSR consumed 1.113 kg of meat per month, of which 463 g came from public catering establishments. A typical factory-worker family in the Donbas consumed 1.227 kg of meat in 1932 (of which 1.047 kg was for home consumption) and 1.196 kg in 1933 (732 g for home consumption) (Bjuzhety

fabrichno-zavodskikh rabochih SSSR). Members of other social groups had lower rations, and some – for example, those deprived of voting rights – did not receive ration cards at all and were forced to purchase food on the black market, where prices were several times higher.

Despite these circumstances, the range of public catering facilities involved in bone collection was expanded to include canteens of social infrastructure institutions – such as holiday homes and orphanages, sanatoriums, public schools, kindergartens, and residences for people with disabilities. The main collectors also concluded a series of agreements with the Military Department for the wholesale supply of bones from the dining facilities of military units. In the cities, a waste recycling infrastructure was established, with warehouses and collection points where the population could personally deliver their waste. Special agents worked with large-scale waste producers. In rural areas waste collecting points were established one for 50 kilometres.

The collection process had changed little since the Russian Empire. The typical Soviet waste collector, representing the collection organizations, resembled a ragpicker from the 1890s:

“A ragpicker, who has gathered crosses, beads, silk hair ribbons, handheld mirrors, fragrant Kazan soap, and other small haberdashery items into a box, sets out to travel through the countryside. He aims to reach the most remote corners, where homes use more locally produced linen fabrics. Upon arriving in a village, he stops in the middle of the street and opens his little shop, which fits entirely inside a box placed on a cart... For peasant children, he carries gingerbread, bagels, and sweets...” (Bahtijarov 1890). In other words, Soviet collectors adopted the main “capitalist” method of operation – exchanging waste for goods scarce in the rural hinterlands. The only noticeable change was in their assortment: crosses disappeared, while red ribbons, fabric, and notebooks appeared (TsDAVO F. 4137, Op.1. Spr. 55. Ark.7).

An algorithm for the advertising campaign was developed for both urban and rural areas. It involved printing leaflets and posters to be displayed in peasants' homes, village councils, reading rooms, tea houses, post offices, and at the entrances to settlements. Additionally, public collectors were required to carry a price list for purchasing waste and present it upon the population's first request (TsDAVO F. 572, Op.1. Spr. 903. Ark.42).

Only by the late 1920s did the principles of bone collection in the Soviet Union begin to change. Under industrialization, waste was increasingly seen not as a by-product but as a strategic raw material requiring centralization and state control. NKTOrg decreed that all state and cooperative enterprises in the livestock-slaughtering, meat-canning, and sausage industries, as well as public catering facilities

and military units, were obliged to transfer bones to local procurement organizations at prices set by the authorities. This established a centralized system for bulk collection, separating the process from small private or incidental sources and emphasizing the planned nature of the Soviet waste collection system. To expand this activity, NKTorg initiated the creation of specialized bone-collection associations, including collectives of unemployed people, disabled artels, and itinerant collector agents (Minc 1930:8). The work involved the Komsomol, school organizations and Pioneer detachments, committees of poor peasants (Komnezemy), mutual aid committees, the Ukrainian Red Cross, the "Dopomoga" society, and women's organizations (TsDAVO F. 2923, Op.1. Spr. 74. Ark.380). During this period, new methods of waste collection were also introduced, including mobilizing broad segments of the population (as a social obligation), such as schoolchildren, and using administrative resources in the form of mandatory decrees issued by local executive authorities, and in some cases, directly by NKTorg.

6. Partners vs competitors?

Both the shortage of bones and the imperfect organization of their collection led to fierce competition among all market participants. It was therefore common practice to violate the conventional prices set by NKTorg for bones and to pay rural collectors increased advances, which they used to purchase waste from the population while keeping a commission for themselves. For example, in 1928, Commercial Director of Ukrutilzbir Horatsii Volodarskyi wrote a complaint to the Superphosphate Combine regarding its agent in Bila Tserkva, I. Stavinsky:

"We have received a report from our Bila Tserkva warehouse that, in order to increase his procurement, he is paying prices above the limits and thus slowing down the collection of bones, because the collectors wait for a third party to come and offer an even higher price, refraining from turning in bones" (TsDAVO F. 2923, Op.1. Spr. 74. Ark.380).

Similar cases were frequent among all major procurers, and some situations could not be resolved without the intervention of NKTorg. In our view, such methods of unfair business practice were driven by the need to meet quotas, which were often impossible to achieve without such tactics. These practices disorganized the market, drove up the price of bones, and created obstacles to fulfilling the plans.

Furthermore, during the NEP period, key state procurers competed also with private entrepreneurs. In the 1920s, while state structures were still establishing systems for collecting waste, commercial operators sought to dominate the market. Many of these entrepreneurs had prior experience in similar activities, a well-established network of suppliers, collectors, and buyers, as well as their own infrastructure and

logistics. They were more mobile and capable of procuring large batches of bones, creating significant competition for the main state procurers.

The latter tried to leverage administrative resources in this struggle, using directives from responsible agencies or local authorities. In a 1927 letter, the Commissioner of the Superphosphate Plant, Hermanovsky, described competition with private individuals as follows:

"We requested the issuance of a corresponding order – to publish in the local press of Vinnytsia the decree of Narkomtorg stating that all state and co-operative organizations involved in the sale of bones must submit them exclusively to the Superphosphate Combine at the convention prices. However, no such order was issued. Nevertheless, the mentioned state cooperative organizations, despite the cited decree of NKTorg of the Ukrainian SSR, are selling bones to whomever they wish, including private individuals".

He requested that the department of Derzhorg – Oktorg immediately issue a categorical directive requiring the 1st Sausage Factory for People with Disabilities to continue delivering bones to the plant at the established convention prices, as had been done previously, rather than to the private citizen Reledi, who continuously attempted to conclude a contract with the plant that was disadvantageous to the state. The Commissioner described the mechanism of pressure applied by the private entrepreneur Reledi on the Superphosphate combine as follows: *"He decided, by any means, to take bones from the best state cooperative sausage factories, thereby forcing us to face the fact (as he put it) of the need to conclude a contract with him"* (TsDAVO F. 2923, Op.1. Spr. 54. Ark.85).

Citizen Reledi was not the only one causing problems for the Superphosphate combine. A dispute with Citizen Levenshtein was even discussed at a meeting of the Raw Materials Department of Narkomtorg in April 1927. Being one of the suppliers of sugar grits to state and cooperative organizations, he secured extremely favorable terms from NKTorg for supplying bones to the plant. He was allowed to procure them at the convention prices set by this regulatory body for the main procurers – legal entities – at 40 kopecks per pood. Moreover, he accounted for 25% of all monthly bone procurement in Kyiv.

Levenshtein's final cost of the collected bones was lower than that of the Superphosphate combine because it included only the convention price per pood of bones and the wages he paid his workers. Meanwhile, the plant's cost calculation included, in addition to the above, overhead expenses for salaries, railcar freight, loading and unloading, and veterinary inspections, placing it at a disadvantage. The plant's director, Hermanovsky, demanded that Levenshtein be required to pay the same overhead costs and supply

bones not to northern factories located in the RSFSR, but to the Superphosphate Plant's facilities in Ukraine, in accordance with the bone procurement regulations of January 6, 1927. He wrote:

“Only under these conditions will Levenshtein be on equal terms (not better) than the Superphosphate combine and will not be able to compete with the price of his grits. Otherwise, our plant will lose orders from state industries and be forced into inactivity” (TsDAVO F. 2923, Op.1. Spr. 54. Ark.85).

7. Problems of bone collecting

Apart from those mentioned above, bone collection faced a number of other problems. First and foremost was the very low purchase price offered to the population – a centner (100 kg) cost, depending on its grade, between 2.5 and 4.5 rubbles (2.5 – 4.5 kopecks per kilogram) which was roughly half the production cost of 9 rubles (Spravochnik po util'syr'ju. Oficial'noe izdanie 1931: 41). Despite all efforts to reduce costs, this was hardly achievable. Documents from Vukpromspilka indicate that the production cost of bones intended for export was 76.5 kopecks per ton (TsDAVO F. 4137, Op.1. Spr. 1467. Ark.17) significantly higher than the price at which they were sold on foreign markets.

However, the greatest challenge was the wide dispersion of collection points in rural areas, which meant that forming a single batch required traveling across large territories. Motorized transport was extremely limited at this time – it began to be used only in the early 1930s, and then only in exceptional cases during large-scale mobilization campaigns in the countryside and cities, such as *subotniks*. As a result, in rural areas, waste was collected using horse-drawn carts. Yet, the cost of fodder was very high. Moreover, due to a shortage of railcars, the railway allowed cargo to be transported only in minimum weights of 10 tons, which further increased logistics costs.

NKTorg issued a circular titled “On the Concentration of Bones Stored by Individual Collectors”, recommending that small-scale agents cooperate with large procurement companies and use their warehouses to assemble large batches (Minc 1930: 15). This pushed small-scale collectors out of the market, as using the warehouses of major companies for batch formation entailed additional costs for rent and logistics, significantly increasing the production cost of their operations. This worsened the situation, as the number of people willing to engage in such arduous and low-profit work continued to decline.

One more problem was that rural cooperative employees, tasked with collecting waste in the countryside, had little interest in this work. They were already overburdened with the procurement of agricultural products, which allowed them to meet their quotas without difficulty. Collecting rags and bones required considerable effort, traveling to many

remote areas, and motivating peasants, who often demanded scarce haberdashery goods that the procurement companies had in limited supply or not at all. Moreover, for an extended period, they followed a single collection plan that combined waste and agricultural products, which could easily be fulfilled primarily through the latter.

These organizational difficulties complicated the collection of bones, while broader economic and demographic changes only deepened the crisis. Between 1928 and 1934, during the collectivisation and Holodomor livestock numbers in Ukraine declined sharply: horses by 54%, cattle by 46%, cows by 37%, and pigs by 37% (Sel'skoe xozyajstvo SSSR 1936: 525). During collectivization, Ukrainian peasants who did not want to join collective farms (kolkhozes) and socialize their property and cattle began to slaughter their livestock. the Holodomor in 1932–1933, peasants not only milked the remaining livestock but also consumed various waste products, including the bones of dead animals. Over the 11 months of 1932, the bone collection and shipment plan were fulfilled at only 61% (TsDAVO F. 572, Op.1. Spr. 903. Ark.42). By May 10, 1933, this figure had dropped to 44.1% (TsDAVO F. 2347, Op.1. Spr. 22. Ark.41). The “bone” crisis forced the Council of Labor and Defence in 1932 to reduce the USSR's bone collection plan to 150,000 tons (TsDAVO F. 572, Op.1. Spr. 903. Ark.42).

Some representatives of the procurement organizations acknowledged the severity of problems in waste collection, particularly regarding bones. A representative of Vukoopsyrovyna wrote about the “extremely dire situation in which procurement found itself in 1932,” noting that social changes, collectivization, and the consolidation of peasants into kolkhozes were not taken into account (TsDAVO F. 4137, Op.1. Spr. 80. Ark. 21). It is also necessary to take into account the facts revealed by Ukrainian researcher Natalia Kuzova that during the Holodomor, instead of being processed, bones were centrally transferred, by decision of local authorities, to supply workers' canteens (Kuzova 2023: 171).

However, the Soviet party and regulatory authorities were unwilling to recognize the systemic nature of the problems hindering the fulfilment of bone collection plans – such as the deficit economy and food crisis, the consequences of collectivization and the Holodomor, and the low purchase price that made operations unprofitable and undermined any motivation for both the population and collectors. Instead, the main causes of the bone procurement crisis were attributed to the poor performance of the collectors and local organizations, who “pass by the bones... [they] are indifferent to procurement. They lack the necessary persistence in collecting” – as wrote the director of one factory to the Vukoopsilka, with a copy sent to Chemical Trust (TsDAVO F. 4137, Op.1. Spr. 35. Ark.231).

Archival documents frequently record complaints from the Superphosphate combine about the failure to meet bone collection targets. Letters and telegrams to the collectors, such as this one: "Bone deliveries are limited. Take urgent measures to accelerate procurement" (March 22, 1928), were a common occurrence (TsDAVO F. 4137, Op.1. Spr. 80. Ark.21). One more example: in 1928, representative of this enterprise wrote to Vukoopspilka *"Every year in Ukraine more than 2 million poods of various bones are obtained, which could be processed into superphosphate, bone charcoal, and other products. However, this year we have procured only 1 million poods of bones through the main collection agencies"*. He tried to explain to the People's Commissariat of Trade the detrimental effects of low procurement prices; however, his arguments for the necessity of raising them were not taken into account (F. 423, Op.4. Spr. 318. Ark.6).

In addition to the organizational problems mentioned, in the early 1930s the USSR – and Ukraine in particular – underwent a reform of the procurement system. As a result, Ukrutil, a newly established structure under the People's Commissariat of Light Industry of Ukraine, was unable to establish a systematic operation with the collectors in a timely manner. This was further complicated by the low value of bones, insufficient allocation of funds to procurement points for purchasing bones from the population, and delays in payments by bone-processing plants for the received materials.

Deputy Head of Ukrutil Miron Kolchynskyi, explained the situation on the market this way:

"The bone market is in complete disarray, and everyone acts in their own interest... "Ukrtekhzhytrest... decided to switch to self-procurement to ensure uninterrupted bone supply and signed an agreement with Zagotexport. In the Odessa region, it burned bones manually... even though the quality of the final product was low. Vukoopsyrovyna shipped... bones to Moscow. Zagotshkira sold bones... to cooperatives and refused to sign agreements to deliver them to industry at fixed prices. The People's Commissariat of Light Industry of Ukraine, although aware of the situation, could not manage it and did not take decisive measures to 'stop this disorder currently existing in the procurement market for bones" (F. 572, Op.1. Spr. 903. Ark.42).

Thus, by the early 1930s, the situation had changed little since the early 1920s, and newspaper correspondents described the bone collection process as follows: *"According to local reports, there are cases where this valuable by-product is not collected in time, rots, creates unsanitary conditions in the surrounding area, and ultimately ends up in landfills, while the bone-processing industry faces the threat of shutting down certain factories that primarily operate for export due to a shortage of raw materials"*. (Pro "baraxlo i traktory" 1930: 13).

8. Conclusions

The collection of bones in early Soviet Ukraine illustrates on a small scale the entire process of waste collection in the 1920s and early 1930s, during the formation of state policy in this sphere. This case allows us to draw several key conclusions.

First, resource extraction practices typical of colonial economies, applied to peripheral republics, began to take shape in the USSR as early as the 1920s. For example, in addition to 25% of bones from the all-Union plan, Ukraine in 1931 was required to collect 16% of the all-Union paper recycling plan, 43% of scrap ferrous metals, 29% of non-ferrous metals, and 19% of rags (Spravochnik po util'syr'ju 1931). Waste was treated as a resource on par with Ukrainian grain, forests, coal, gas, and water, supporting the economic needs of the Soviet totalitarian regime, regardless of the waste's destination or subordination.

The Soviet Union did not invent the "wheel": waste collection practices in the 1920s showed continuity with the Russian Empire, where rural populations were motivated with scarce goods. Almost all traditional collection sites from the Russian Empire were used. Only with the onset of Soviet modernization and industrialization did new approaches to waste collection emerge, reflecting accelerated urbanization, industrialization, and social-economic transformation, which also created new collection spaces.

The administrative model of waste recycling, including bones, demonstrates the Soviet authorities' desire, even during the NEP period, to control resource flows through elements of a planned economy. Despite market decentralization and the presence of both state and private collectors, regulatory bodies sought to establish a management vertical where all participants worked to fulfill the objectives of Soviet power.

Incompatible approaches, organizational difficulties, imbalances between collection costs and purchase prices, and low motivation among workers and the population created numerous problems and led to plan failures, even in regions or periods when bones were available in sufficient quantities. NKTorg could not radically influence the situation, as the problems were systemic, and it effectively managed the market "manually," applying a strategy of controlled chaos. In these conditions, major collectors had an ambivalent status, simultaneously acting as partners and competitors.

The efficiency of recycling in early Soviet Ukraine remained questionable: the system was often unprofitable and did not ensure optimal resource use. At the same time, it fulfilled an important political function which compensated this – subordinating the economy to the central directives and demonstrating the Soviet system's ability to mobilize peripheral resources. During this period, the perception of waste as valuable

raw material was formed, the necessary infrastructure was created, collection methods were developed, and a group of specialists trained within the Soviet system emerged.

Funding

This article has been produced with the financial support of the DFG – Deutsche Forschungsgemeinschaft (project number 541235895).

Bibliography:

1. Orhanizujte zbyrannya pokyd'kiv. Visty (Kyiv) 1922. 10 bereznya (№383). S.1.
2. Denton, C. B., Weber, H. Bones of contention: The Nazi recycling project in Germany and France during World War II. Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II. Palgrave Macmillan, Cham, 2018. P. 119–139. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77467-1_7.
3. Vaupel E., Preiß F. Kinder, sammelt Knochen!. *N.T.M.* 2018. №26. P. 151–183 (2018). <https://doi.org/10.1007/s00048-018-0194-y>.
4. Perga T.(A). Waste for charity? The case of the Ukrainian Red Cross and other humanitarian organizations in Ukraine in the 1920s. *Problems of the world history.* 2024. № 3 (27). P. 100–116. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-5>.
5. Perga T. (B). Ukrainian Waste for the Soviet Economy: Shaping the National Narrative. *Environment and History*, 2024. № 30 (4). P. 1–11. DOI: doi.org/10.3828/whp.eh.63830915903608.
6. Perga T. Waste for the Soviet Economy: Recycling of Rags in Ukraine in the 1920s. *Worldwide Waste*, 2023. № 6(1). P.4. DOI: <https://doi.org/10.5334/wwwj.97>.
7. Perga T. Conflicting Interests: The Early Development of *Makulatura* Collection In Soviet Ukraine. *Worldwide Waste*, 2025. № 8(1). P. 1–15. DOI: [10.3197/whpww.63857928646677](https://doi.org/10.3197/whpww.63857928646677).
8. Manley R., Skubii I. We Did Not Shrink from Eating Carrion. *Cultural Approaches to Disgust and the Visceral*. New York: Routledge. 2022. P. 119–130.
9. Minc I.O. Kistky. Xarkiv: Narodnyj Komisariat torhivli USRR. Viddil syrovyny. 1930. 28 s.
10. Obshchestvo kosteobzhigatel'nyh zavodov i vydelki iz kosti drugih produktov na Vserossijskoj gigienicheskoy vystavke. Sankt Peterburg, tipografija R. Golike. 1898. 160 s.
11. Lazarev V. Neispol'zovannye sokrovishha. Moskva: ONTI NKTP SSSR. 1930. 135 s.
12. Lobanov D.I., Kochetkova Z. V. Ispol'zovanie kostej dlja pishhevyh celej. Moskva: Gosudarstvennoe torgovoe izdatel'stvo. 1930. 20 s.
13. Perga T. (B). Waste for charity? The case of the Ukrainian Red Cross and other humanitarian organizations in Ukraine in the 1920s. *Problems of the world history.* 2024. № 3 (27). P. 100–116. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-5>.
14. Spravochnik po utyl'syr'ju. Oficial'noe izdanie. Leningrad: SNABKOOPGIZ. 1931. 65 s.
15. Dopovidna zapyska pro stan rynku utyl'syrovyny. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 4137, Op.1. Spr. 1467. Ark.17
16. Lyst Narkomtorhu №71671/2 vid 3.02.1931 r. do Vukoopspilky, Vukoopromsoyuzu, Ukrxemob'yednannya. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F.2347, op.1. Spr. 24. S. 32.
17. Mamkov P.P. Tverdye domovye otbrosy goroda Har'kova. Har'kov, 1941. 94 s.
18. Bjudzhety fabrichno-zavodskih rabochih SSSR. Priobretenie produktov pitaniya po kvartalam 1933 i 1932 gg. (V srednem na dushu za mesjac v grammah). URL: <https://istmat.org/node/47171> (mode of access 03.10.2025).
19. Bahtijarov A.A. Istorija knigi na Rusi. Sankt Peterburg: tipografija A. Transhel'. 1890. 277 s.
20. Kuzova N. Holodomor 1932–1933 rokiv na Xersonshhyni: monohrafiya. Xerson: Universytets'ka knyha. 2023. 372s.
21. Lyst torhviddil do Vukoopspilky 1363 vid 25.11.1932. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 4137, Op.1. Spr. 55. Ark.7.
22. Lyst Superfosfatnoho kombinatu do VRNH № 2655. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 2923, Op.1. Spr. 74. Ark.380.
23. Lyst Upovnovazheoho Superkombinatu Hermanovs'koho vid 1927 r. (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 2923, Op.1. Spr. 54. Ark.85.
24. Do Ukrayins'koyi Ekonomichnoyi rady. Pro stan rynku utyl'syrovyny. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 4137, Op.1. Spr. 1467. Ark.17.
25. Sel'skoe xozyajstvo SSSR. Ezhehodnyk. 1935. Moskva: Sel'xozhyz 1036. 1465 s.
26. Do N.K.L.P. Sektor syrovyny. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 572, Op.1. Spr. 903. Ark.42.
27. Postanova Kolehiyi Narkomlehpromu USRR vid 16 travnya 1932 r. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 2347, Op.1. Spr. 22. Ark.41.

28. Lyst VUKS Vukoopsyrovyna m. Xarkiv, sichen' 1932 «Do frakciyi pravlinnya Vukoospilky». TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 4137, Op.1. Spr. 80. Ark.21.
29. Lyst Narkomvneshtorha RSFSR Avtonomnoj torhsekcyy USRR, h. Xar'kov, Vukoospylka. 1931. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 4137, Op.1. Spr. 35. Ark.231.
30. Do vsih sil's'kih komitetiv nezamozhnih seljan i komitetiv vzaemnoï dopomogi. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 423, Op.4. Spr. 318. Ark.6.
31. Pro «baraxlo i traktory». Hlobus. 1930. 2 lyutoho 1930 (№4). S.13.

References:

1. Orhanizujte zbyrannya pokyd'kiv (2022). [Organize garbage collection]. Visty (Kyiv), №383, p.1. [In Ukrainian].
2. Denton, C. B., Weber, H. (2018). Bones of contention: The Nazi recycling project in Germany and France during World War II. In "Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II". Palgrave Macmillan, Cham, pp. 119–139. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77467-1_7.
3. Vaupel E., Preiß F. (2018). Kinder, sammelt Knochen! N.T.M, vol. 26, pp. 151–183. <https://doi.org/10.1007/s00048-018-0194-y>.
4. Perga T.(A). Waste for charity? The case of the Ukrainian Red Cross and other humanitarian organizations in Ukraine in the 1920s. Problems of the world history. 2024. № 3 (27). P. 100–116. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-5>.
5. Perga T. (B).(2024). Ukrainian Waste for the Soviet Economy: Shaping the National Narrative. Environment and History, vol. 30 (4), pp. 1–11. DOI: doi.org/10.3828/whp.eh.63830915903608.
6. Perga T. (2023). Waste for the Soviet Economy: Recycling of Rags in Ukraine in the 1920s. Worldwide Waste, vol. 6(1), p. 4. DOI: <https://doi.org/10.5334/wwwj.97>.
7. Perga T. (2025). Conflicting Interests: The Early Development of *Makulatura* Collection In Soviet Ukraine. Worldwide Waste, vol. 8(1), pp. 1–15. DOI: [10.3197/whpww.63857928646677](https://doi.org/10.3197/whpww.63857928646677).
8. Manley R., Skubii I. (2022). We Did Not Shrink from Eating Carrion. In "Cultural Approaches to Disgust and the Visceral". New York: Routledge, pp.119–130.
9. Minc I.O. (1930). Kistky. Xarkiv: Narodnyj Komisariat torhivli USRR. Viddil syrovyny.
10. Obshchestvo kosteobzhigatel'nyh zavodov i vydelki iz kosti drugih produktov na Vserossijskoj gigienicheskoj vystavke (1898). [The Society of Bone-Burning Factories and Other Bone Products at the All-Russian Hygiene Exhibition] Sankt Peterburg, tipografija R. Golike. [In Russian].
11. Lazarev V. (1930). Neispol'zovannye sokrovishha [Untapped treasures]. Moskva: ONTI NKTP SSSR. [In Russian].
12. Lobanov D.I., Kochetkova Z. V. (1930). Ispol'zovanie kostej dlja pishhevyh celej [The use of bones for the whole body]. Moskva: Gosudarstvennoe trgovoe izdatel'stvo. 1930. 20 s. [In Russian].
13. Perga T.(A). (2024). Waste for charity? The case of the Ukrainian Red Cross and other humanitarian organizations in Ukraine in the 1920s. Problems of the world history, vol. 3 (27), pp. 100–116. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-5>.
14. Spravochnik po utyl'syr'ju. Oficial'noe izdanie (1931). [Recycling Handbook. Official Edition]. Leningrad: SNABKOOPGIZ. [In Russian].
15. Dopovidna zapyska pro stan rynku utyl'syrovyny [Report on the state of the used cheese market]. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F. 4137, Op.1. Spr. 1467. Ark.17. [In Ukrainian].
16. Lyst Narkomtorhu №71671/2 vid 3.02.1931 r. do Vukoospilky, Vukoopromsoyuzu, Ukrxemob'yednannya [Letter of the People's Commissariat No. 71671/2 dated 3.02.1931 to Vukoospilky, Vukoopromsoyuzu, Ukrxemob'yednannya]. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny). F.2347, op.1. Spr.24. S.32. [In Ukrainian].
17. Mamkov P.P. (1941). Tverdye domovye otbrosy goroda Har'kova. Har'kov. [In Russian].
18. Bjudzhetny fabrichno-zavodskih rabochih SSSR. Priobretenie produktov pitaniya po kvartalam 1933 i 1932 gg. (V srednem na dushu za mesjac v grammah) [Factory workers' budgets in the USSR. Food purchases by quarter in 1933 and 1932 (average per capita per month in grams). URL: <https://istmat.org/node/47171> (mode of access 03.10.2025). [In Russian].
19. Bahtijarov A.A. (1890). Istorija knigi na Rusi [History of books in Rus']. Sankt Peterburg: tipografija A. Transhel'. [In Russian].
20. Kuzova N. (2023). Holodomor 1932–1933 rokiv na Khersonshhyni: monohrafiya [The Holodomor of 1932–1933 in the Kherson region: monograph]. Xerson: Universytets'ka knyha. [In Ukrainian].

21. Lyst torhviddilu do Vukoospilky 1363 vid 25.11.1932. [Letter from the Trade Department to the Vukoospilka 1363 dated 25.11.1932]. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vldy ta upravlinnya Ukrayiny). F. 4137, Op.1. Spr. 55. Ark.7. [In Ukrainian].
22. Lyst Superfosfatnoho kombinatu do VRNH №2655. [Letter from the Superphosphate Plant to the Supreme Council of the Russian Federation No. 2655]. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vldy ta upravlinnya Ukrayiny). F. 2923, Op.1. Spr. 74. Ark.380. [In Ukrainian].
23. Lyst Upovnovazheoho Superkombinatu Hermanovs'koho vid 1927 r. [Letter from the Commissioner of the Germanovsky Supercombinat from 1927]. (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vldy ta upravlinnya Ukrayiny). F. 2923, Op.1. Spr. 54. Ark.85. [In Ukrainian].
24. Do Ukrayins'koyi Ekonomichnoyi rady. Pro stan rynku utyl'syrovyny. TsDAVO Ukrayiny [To the Ukrainian Economic Council. On the state of the waste raw materials market]. (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vldy ta upravlinnya Ukrayiny). F. 4137, Op.1. Spr. 1467. Ark.17. [In Ukrainian].
25. Sel'skoe khozaystvo SSSR. Ezhehodnyk 1935 (1936). [Agriculture of the USSR. Yearbook. 1935]. Moskva: Sel'khoziz s. [In Russian].
26. Do N.K.L.P. Sektor syrovyny. TsDAVO Ukrayiny [To N.K.L.P. Raw materials sector]. (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vldy ta upravlinnya Ukrayiny). F. 572, Op.1. Spr. 903. Ark.42. [In Ukrainian].
27. Postanova Kolehiyi Narkomlehpromu USRR vid 16 travnya 1932 r. [Resolution of the Board of the People's Commissariat of Light Industry of the Ukrainian SSR dated May 16, 1932.]. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vldy ta upravlinnya Ukrayiny). F. 2347, Op.1. Spr. 22. Ark.41. [In Ukrainian].
28. Lyst VUKS Vukoopsyrovyna m. Kharkiv, sichen' 1932 «Do frakciyi pravlinnya Vukoospilky» [Letter from VUKS Vukoopsyrovyn, Kharkiv, January 1932 “To the faction of the Vukoospilka board”]. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnya Ukrayiny). F. 4137, Op.1. Spr. 80. Ark.21. [In Ukrainian].
29. Lyst Narkomvneshtorha RSFSR Avtonomnoj torhsekcyy USRR, h. Kharkov, Vukoospylka. 1931. [Letter from the People's Commissariat of Foreign Trade of the RSFSR to the Autonomous Trade Section of the Ukrainian SSR, Kharkov, Vukoospilka. 1931]. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vldy ta upravlinnya Ukrayiny). F. 4137, Op.1. Spr. 35. Ark.231. [In Ukrainian].
30. Do vsih sil's'kih komitetiv nezamozhnyh seljan i komitetiv vzaiemnoi dopomogi. [To all village committees of nezamozhnyh seljan and mutual help committees]. TsDAVO Ukrayiny (Central'nyj derzhavnyj arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnya Ukrayiny). F. 423, Op.4. Spr. 318. Ark.6.
31. Pro “baraxlo i traktory” (1930). [About ‘junk and tractors’]. Hlobus. №4, p.13.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2025

Рекомендована до друку 28.10.2025

Опублікована 22.12.2025

УДК 316.77:004.738.5(477)"2013/2014"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-52-7>

СОЦІАЛЬНІ МЕДІА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ТА КАТАЛІЗАТОР СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗРУШЕНЬ В ХОДІ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

Родінова Наталія Леонідівна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри артменеджменту
та інформаційних технологій
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
rodinova2010@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2259-5573*

Актуальність дослідження зумовлена визначальною роллю соціальних медіа в сучасних суспільно-політичних процесах та їхнім особливим значенням під час Революції Гідності в Україні. У цей період цифрові платформи виступили ефективним простором для мобілізації громадян, поширення альтернативної інформації та формування горизонтальних зв'язків між учасниками протестів. Завдяки цьому вдалося подолати інформаційну монополію традиційних засобів інформації, забезпечити широку суспільну підтримку та активізувати міжнародну солідарність. Усвідомлення цих процесів є необхідною умовою для аналізу розвитку громадянського суспільства та демократичних трансформацій в Україні. **Мета статті** полягає у з'ясуванні ролі соціальних медіа як каталізатора суспільно-політичних зрушень в ході Революції Гідності, а також у комплексному аналізі довготривалого впливу цього досвіду на трансформацію громадянської участі та становлення демократичних інститутів. **Методи дослідження** включають аналіз наукових джерел, контент-аналіз матеріалів соціальних мереж, а також системний і порівняльний підходи. Їхнє використання дозволило простежити закономірності функціонування цифрових платформ у період масових протестів, виявити ключові механізми мобілізації та особливості цифрової комунікації. **Результати** дослідження показали, що соціальні медіа виконували комплексну функцію: забезпечували швидке поширення інформації, створювали умови для самоорганізації учасників, сприяли міжнародному інформаційному обміну та формували позитивний імідж протестного руху. Крім того, виявлено, що багатофункціональність платформ стала основою для появи нових форм громадської активності, яка еволюціонувала від ситуативної координації до стійких волонтерських ініціатив. У **висновках** підкреслено, що соціальні мережі під час Революції Гідності були не лише інструментом комунікації, але й важливим чинником консолідації громадянського суспільства, що призвів до незворотніх суспільно-політичних зрушень. Вони продемонстрували здатність забезпечувати демократизацію суспільно-політичних процесів, сприяючи інституціоналізації нових форм громадянської активності та зміцнювати цінності свободи й солідарності.

Ключові слова: Революція Гідності, суспільно-політичні зрушення, Євромайдан, соціальні медіа, мобілізація, громадянське суспільство, демократизація.

SOCIAL MEDIA AS A TOOL FOR DISSEMINATING INFORMATION AND A CATALYST FOR SOCIAL AND POLITICAL CHANGE DURING THE REVOLUTION OF DIGNITY

Rodinova Natalia Leonidivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Art
Management and Information Technologies
National Academy of Culture and Arts Management
rodinova2010@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2259-5573*

The relevance of the study is due to the defining role of social media in modern political processes and their special significance during the Revolution of Dignity in Ukraine. During this period, digital platforms acted as an effective space for mobilizing citizens, disseminating alternative information, and forming horizontal connections between protest participants. This helped to overcome the information monopoly of traditional media, ensure broad public support, and intensify international solidarity. Awareness of these processes is a necessary condition for analyzing the development of civil society and democratic transformations in Ukraine. **The purpose of this article** is to clarify the role of social media as a catalyst for socio-political change during the Revolution of Dignity, as well as to provide a comprehensive analysis of the long-term impact of this experience on the transformation of civic participation and the establishment of democratic institutions. **The research methods** include the analysis of scientific network sources, content

analysis of social materials, as well as systemic and comparative approaches. Their use allowed to protect the regularity of the functioning of digital platforms during the period of mass protests, to identify key mechanisms of mobilization and features of digital communication. **The results** of the study showed that social media performed a complex function: they ensured the rapid dissemination of information, created conditions for self-organization of participants, facilitated international information exchange and formed a positive image of the protest movement. It has also been found that the multifunctionality of platforms has become the basis for the emergence of new forms of civic engagement, which has evolved from situational coordination to sustainable volunteer initiatives. **The conclusions** emphasize that social networks during the Revolution of Dignity were not only a communication tool, but also the main factor in the consolidation of civil society. They showed the ability to ensure the democratization of the activity of socio-political processes, contribute to the formation of new forms of citizenship and strengthen the value of freedom and solidarity.

Keywords: Revolution of Dignity, socio-political changes, Euromaidan, social media, mobilization, civil society, democratization.

1. Вступ

Події Революції Гідності 2013–2014 років стали визначальним етапом у сучасній історії України, оскільки вони не лише засвідчили високий рівень громадянської активності, але й продемонстрували нові можливості для суспільної самоорганізації. Вперше в історії країни соціальні медіа набули настільки значного значення у формуванні політичної мобілізації та комунікації, перетворившись із засобу міжособистісного спілкування на ключовий інструмент суспільно-політичних трансформацій. У цей період цифрові платформи стали каналом оперативного поширення інформації, способом координації учасників протестів і джерелом легітимізації подій на міжнародному рівні. Водночас вони дозволили долати інформаційні бар'єри, які створювали традиційні ЗМІ, та забезпечили горизонтальні зв'язки, що підвищувало стійкість протестного руху. З огляду на це, дослідження ролі соціальних медіа під час Революції Гідності є необхідним для глибшого розуміння розвитку громадянського суспільства, становлення демократичної культури та особливостей сучасних політичних процесів в Україні.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей використання соціальних медіа як каталізатора суспільно-політичних зрушень та інструменту поширення інформації й координації дій учасників Революції Гідності, а також у комплексному аналізі довготривалого впливу цього досвіду на формування громадянської самоорганізації та демократичних трансформацій в Україні. **Завдання дослідження:** розкрити специфіку використання соціальних мереж як рушійної сили мобілізації та формування альтернативного інформаційного наративу; проаналізувати механізми мобілізації та координації учасників протестів; дослідити інформаційні стратегії поширення наративів і формування міжнародної підтримки; оцінити роль цифрових платформ у процесі становлення громадянського суспільства в Україні після Революції Гідності.

Методологічну основу дослідження складає поєднання загальнонаукових та спеціальних методів, що забезпечило комплексність аналізу ролі соціальних медіа під час Революції Гідності. Серед загальнонаукових підходів визначальне місце займає системний метод, що дозволяє розглядати соціальні мережі як частину ширшого

соціокультурного середовища, в межах якого формувалися нові моделі громадянської участі. Використання аналізу і синтезу дало змогу структурувати великий обсяг джерельного матеріалу, виокремити основні напрями впливу цифрових платформ і сформулювати узагальнення щодо закономірностей їхнього функціонування.

Серед спеціальних методів застосовано контент-аналіз, який уможливив виявлення головних тем, меседжі та способи візуалізації у дописах користувачів Facebook, Twitter, YouTube та інших платформ. Порівняльний метод використано для встановлення відмінностей у функціонуванні різних соціальних мереж, а також для зіставлення українського досвіду з міжнародними практиками цифрової мобілізації.

Також у дослідженні використано методи інтерпретації даних, що сприяло наочному відображенню отриманих результатів у вигляді таблиць і діаграм. Міждисциплінарний характер проблеми зумовив залучення підходів соціології, культурології, політології, що дало змогу осмислити явище соціальних медіа не лише як технологічний феномен, а й як соціокультурний механізм демократичних трансформацій.

Попередні дослідження. Аналіз попередніх досліджень засвідчує, що проблематика ролі соціальних медіа у суспільно-політичних трансформаціях є предметом міждисциплінарного вивчення, що охоплює соціологічні, політологічні, культурологічні та медіазнавчі аспекти. У сучасному науковому дискурсі простежується зростання уваги до феномену цифрової мобілізації, мережевої самоорганізації та впливу онлайн комунікації на формування громадянської свідомості. Дослідники наголошують на подвійному характері соціальних медіа – як інструменту демократизації публічного простору та водночас арени інформаційного протистояння. Особливе місце посідають праці, присвячені аналізу подій Євромайдану, які демонструють, що соціальні мережі стали каталізатором політичної активності, засобом поширення альтернативної інформації і чинником консолідації громадянського суспільства. Сукупність означених джерел створює наукове підґрунтя для подальшого осмислення впливу цифрових платформ на трансформацію суспільно-політичних процесів в Україні.

Дослідження Т. Богданової (Богданова, 2014) засвідчило, що роль соціальних медіа у подіях Євромайдану була набагато вагомішою, ніж традиційно вважалося. Авторка дійшла висновку, що саме цифрові платформи стали каталізатором несподіваної активізації громадян, адже завдяки їм протест вийшов за межі локального й перетворився на масовий рух, об'єднаний спільними цінностями та прагненнями. Її робота підкреслила, що інформаційний простір, створений у соціальних мережах, став ключовим чинником у зміні динаміки подій.

Ю. Паламарчук (Паламарчук, Мелекесцев, 2021) вказує, що інформаційне протистояння навколо Революції Гідності мало тривалий ефект, який відчувався навіть через роки після завершення активної фази протестів. Дослідник наголошує на формуванні двох полярних інформаційних полів – українського й проросійського, – що конкурували за вплив на суспільну свідомість. Вказана праця доводить, що медіанаративи не лише відображали перебіг подій, а й активно конструювали образ революції у свідомості громадян, формуючи уявлення про легітимність протесту.

М. М. Д. Мецгер та Дж. А. Такер (Мецгер, Такер, 2017) у своїй роботі продемонстрували, що соціальні медіа під час Євромайдану функціонували як своєрідний «інформаційний нерв», що передавав імпульси суспільної мобілізації. Автори виявили, що саме завдяки активному використанню цифрових інструментів вдалося підтримувати тривалий протестний потенціал і забезпечувати координацію на рівні різних регіонів. Вони підкреслили, що ефективність протестів значною мірою залежала від здатності активістів зберігати постійну присутність в онлайн просторі.

У публікації авторського колективу «Формування образу революції: роль соціальних медіа в Євромайдані України» (Суржко-Харнед, Захуранек, Ендрю, 2017) зроблено акцент на впливі соціальних медіа у формуванні образу революції у внутрішньому та зовнішньому інформаційному середовищі. Дослідники встановили, що завдяки цифровим платформам Євромайдан набув символічного значення як «революція гідності», а не лише як локальний політичний протест. Також підкреслено, що візуальні образи, створені та поширені через соціальні мережі, сприяли міжнародній солідарності та легітимізації українського руху в очах світової спільноти.

Робота П. Барбери та М. М. Метцгера (Барбера, Метцгер, 2014) акцентує увагу на унікальному феномені використання Twitter як майданчика для мобілізації та міжнародної комунікації. Автори встановили, що твіти з хештегом #Euromaidan поширювалися з величезною швидкістю та охоплювали як внутрішню, так і глобальну аудиторію. Вони показали, що короткі повідомлення були ефективним інструментом для конденсованої

передачі меседжів, що забезпечувало не лише швидкість поширення інформації, а й створення відчуття глобальної підтримки протестного руху.

О. Онух (Онух, 2014) довела, що соціальні мережі під час Євромайдану виступали не просто каналом комунікації, а справжнім соціальним інструментом для вибудовування горизонтальних зв'язків. Авторка зазначає, що завдяки активності в онлайн просторі протестувальники змогли формувати мережеві спільноти, які мали потенціал до самоорганізації та підтримки навіть без централізованого керівництва. Її робота продемонструвала, що цифрові мережі виконували функцію не лише інформаційного, а й соціально-організаційного каркасу революції.

Дослідження, присвячені медіатизації протестних рухів, часто підкреслюють ключову роль цифрових платформ як рушійної сили. У цьому контексті ґрунтовною є праця О. Вдовічени та Н. Родінової та ін. (Вдовічена, Родінова, Тішко, 2022), в якій проаналізовано суспільно-політичні зрушення в ході Революції Гідності. Вони доводять, що соціальні мережі виконували не лише оперативну функцію мобілізації та координації протестів, а й забезпечили прорив інформаційної монополії традиційних ЗМІ. Особливо важливим є висновок про те, що саме цей суспільний зріз цифрової активності став каталізатором довготривалих змін, а саме: досвід Майдану сприяв інституціоналізації волонтерського руху та формуванню нових механізмів контролю влади.

Звісно, досліджуючи мобілізаційний потенціал соціальних мереж, неможливо оминати їхню критичну вразливість перед зовнішніми деструктивними впливами. У цьому контексті особливої актуальності набуває праця Ю. Данька (Данько, 2023), у якій розглянуто темний бік цифрового простору. Автор детально вивчає механізми ведення гібридної війни, включаючи моделі мережевих атак та використання авторів для дискредитації українського наративу. Такий аналіз є критично важливим, оскільки він зміщує фокус з організаційної функції медіа на їхню роль як арени жорсткого протистояння, підкреслюючи необхідність вивчення дієвих механізмів протидії ворожій пропаганді.

Таким чином, проаналізовані праці засвідчують, що науковий дискурс навколо теми соціальних медіа і Революції Гідності зосереджується переважно на описі їхньої мобілізаційної та комунікаційної ролі, а також на створенні символічних і медійних образів протесту. Водночас недостатньо уваги приділено довготривалим наслідкам використання цифрових платформ для трансформації громадянської участі, інституціоналізації волонтерських практик і формуванню нових механізмів контролю влади. Саме ця прогалина й окреслює дослідницьку нішу, на заповнення якої спрямоване дане дослідження.

2. Цифрова мобілізація у контексті Революції Гідності

Соціальні медіа під час Революції гідності відігравали фундаментальну роль у створенні та підтримці інформаційного поля, що стало критично важливим для мобілізації громадян та координації протестних дій. Використання платформ таких як Facebook, Twitter, YouTube, а також українських форумів і блог-платформ дозволяло швидко поширювати інформацію про події на Майдані, організаційні заходи та зміни у політичній ситуації. На відміну від традиційних медіа, соціальні мережі забезпечували горизонтальний обмін інформацією, що значно підвищувало оперативність та охоплення аудиторії.

Для визначення особливостей використання соціальних мереж у протестному русі Революції Гідності застосовано комбінацію методів: контент-аналіз, структурно-функціональний підхід та порівняльний аналіз. Контент-аналіз дав змогу дослідити основні теми та формати повідомлень у Facebook, Twitter та YouTube. Структурно-функціональний підхід допоміг класифікувати функції соціальних мереж (інформаційна, мобілізаційна, координаційна, легітимізаційна, емоційно-впливова), а порівняльний аналіз показав відмінності у ролі платформ (Беннетт, Сегерберг, 2012).

Facebook став основною платформою для формування спільнот активістів, організації збору інформації про безпеку учасників та координацію логістичних аспектів протестів. Twitter, завдяки своїй структурі мікроповідомлень, дозволив швидко поширювати новини та заклики до участі у мітингах, а також інтегрувати внутрішні події з міжнародним інформаційним полем, привертаючи увагу світових медіа. Наприклад, хештеги #Euromaidan та #DigitalMaidan стали маркерами онлайн активності, що об'єднувала користувачів різних країн у спільному інформаційному полі. Відео-контент на YouTube і Telegram використовувався для документування подій, що слугувало як інструментом інформаційного впливу, так і доказовою базою для висвітлення насильницьких дій з боку силових структур. Так, відеоматеріали каналів Hromadske.TV та Spilno.TV створили візуальний архів подій. Одним із найважливіших

аспектів використання соціальних медіа було формування альтернативного інформаційного наративу. В умовах контролю державних медіа та цензурного бар'єру активісти створювали власні канали поширення інформації, що забезпечувало реальне інформування населення та протидію дезінформації. Крім того, соціальні мережі стимулювали міжособистісну комунікацію та взаємопідтримку, що підвищувало психологічну стійкість учасників протестів (табл. 1).

Соціальні медіа об'єднували переважно молодих користувачів, активних громадян у категорії від 18 до 40 років, серед яких переважали студенти, представники креативних індустрій та IT-спеціалісти. Водночас поступово зростала участь старших груп населення, зокрема зі сфери освіти, державних службовців, представників громадського сектору, що свідчить про розширення соціальної бази протестної активності.

Дані таблиці 1 свідчать, що Facebook забезпечував «глибину» мобілізації (організація, правила, ресурси), Twitter – «швидкість» і зовнішню видимість (глобальне поширення з використанням хештегів), а YouTube – доказовість і емоційне залучення (Туфкєчі, 2017). Кожна платформа виконувала комплементарну роль: без Facebook важче вибудувати стійку інфраструктуру протесту; без Twitter – донести події до міжнародних аудиторій у реальному часі; без YouTube – сформувати потужну візуальну легітимізацію та історичну пам'ять подій. Ефективність соціальних медіа як інструменту інформаційної мобілізації можна ілюструвати через аналіз основних стратегій їх використання: поширення оперативних новин, заклики до участі в акціях, документування подій, координація волонтерської діяльності та міжнародна комунікація.

Аналіз отриманих даних свідчить, що найбільш ефективними у період протестів виявилися Facebook і Twitter, які забезпечували не лише швидкість поширення інформації, а й здатні формувати сталі онлайн спільноти. Показовим є те, що саме ці платформи забезпечили найбільше охоплення молодіжної аудиторії віком 18–35 років, тоді як YouTube мав сильніший вплив на старші вікові групи та міжнародну аудиторію завдяки використанню візуального контенту.

Таблиця 1

Особливості використання соціальних мереж під час Революції Гідності

Соцмережа	Основні функції та характеристики	Особливості використання і форми реалізації	Приклади
Facebook	Мобілізація, організація, інформація, фреймінг	Створення груп і подій, поширення інструкцій, оперативне інформування.	«Свромайдан SOS», «Автомайдан», сторінки активістів
Twitter	Інформаційна, міжнародна комунікація	Використання хештегів для глобального поширення новин і залучення медіа.	#Euromaidan, #Maidan, #Ukraine
YouTube	Емоційна мобілізація, доказовість	Відеофіксація подій, онлайн-стріми, посилення міжнародного резонансу.	Hromadske.TV, Spilno.TV

Джерело: складено автором на основі [4–6]

З метою унаочнення висловлених тверджень доцільною є таблиця 2, яка дозволяє структуровано відобразити ключові функції та вплив соціальних платформ.

Жодна платформа не є універсальною, а ефективність поширюваної інформації зростає у режимі використання багатоканальної стратегії. Оптимально – Facebook для інфраструктури спільнот і довгих інструкцій, Twitter для «тривожної кнопки» публічності та мобілізаційних сплесків, YouTube – для підтвердження легітимності вимог і міжнародної адвокації через візуальні свідчення. Саме комбінування цих каналів мінімізує ризики дезінформації та блокувань. На рисунку 1 представлено кругову діаграму, яка демонструє співвідношення основних функцій соціальних мереж у протестному русі Революції Гідності. Діаграма візуалізує, яку частку займала кожна функція – мобілізаційна, інформаційна, координаційна, легітимізаційна та емоційно-впливова – у загальній структурі цифрової комунікації протестів.

Як видно з наведеної систематизації, ключові інформаційні стратегії під час Революції Гідності не обмежувалися лише поширенням новин. Вони охоплювали широкий спектр тактик – від створення доказової бази і формування позитивного іміджу протесту до глобальної адвокації та протидії дезінформації, що забезпечило високий рівень міжнародної уваги та підтримки. Отримані результати підтверджують, що інформаційні стратегії Євромайдану мали системний характер і поєднували кілька взаємопов'язаних тактик. Завдяки соціальним мережам протестний рух зміг здобути інформаційну перевагу, сформувавши сприятливий міжнародний дискурс і залучити підтримку діаспори, урядів та міжнародних організацій. Це дозволило легітимізувати рух на глобальному рівні та

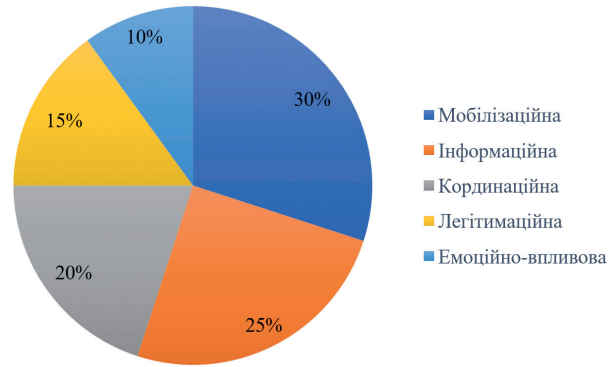

Рис. 1. Функції соціальних мереж під час Революції Гідності

Джерело: складено автором на основі [4–6, 10]

забезпечило передумови для політичного тиску на владу. Продовжуючи аналіз результатів, варто звернути увагу на те, що вплив соціальних медіа не обмежився фазою протестів.

Як видно з діаграми, домінуючими є мобілізаційна (30%) та інформаційна (25%) функції, що підтверджує ключову роль соціальних мереж у залученні громадян і швидкому поширенні новин. Координаційна (20%) функція була необхідною для узгодження дій протестувальників, тоді як легітимізаційна (15%) та емоційно-впливова (10%) сприяли формуванню позитивного образу протесту та приверненню міжнародної уваги.

3. Еволюція цифрових практик громадянської участі

Розглядаючи ключові інформаційні стратегії та механізми дії соціальних мереж під час протестів, доцільно визначити їх подальший вплив у постреволюційний період, зокрема, у напрямку інституціоналізації громадянської активності та нових форм соціальної взаємодії.

Таблиця 2

Стратегії використання соціальних медіа під час Революції Гідності

Стратегія та тип впливу	Мета застосування	Інструменти реалізації	Приклади проявів
Оперативне поширення доказів	Створення доказової бази та швидке інформування	YouTube, Facebook Live, Twitter	Прямі трансляції та відео жорстокого розгону протестувальників
Фреймінг протесту як демократичного руху	Формування позитивного іміджу та міжнародної легітимізації	Хештеги, пости англійською, візуальні меседжі	#Euromaidan, #DigitalMaidan, «Ukraine is Europe»
Транскордонна комунікація через діаспору	Залучення підтримки та адвокація у міжнародних інституціях	Facebook-групи діаспори, петиції, онлайн-акції	Мітинги солідарності у Вашингтоні та Брюсселі
Протидія дезінформації (fact-checking)	Зниження впливу фейків, збереження інформаційної достовірності	StopFake, аналітичні сторінки у Facebook, Twitter-threads	Викриття фейкових новин про «екстремістів»
Міжнародна адвокація через соцмережі	Залучення уваги дипломатів та правозахисних структур	Таргетовані кампанії, тегінг дипломатів, флешмоби	Онлайн-акції «Stand With Ukraine», заклики до санкцій

Джерело: складено автором на основі [11–16]

Отримані дані демонструють, що цифрові платформи стали не лише інструментом комунікації під час Революції Гідності, але й важливим чинником у формуванні нових практик громадянської участі, які закріпилися в українському суспільстві після 2014 року. Аналіз свідчить, що цифрові інструменти, ефективно застосовані під час протестів, стали фундаментом для нових форм громадянської участі. Facebook-групи «Армія SOS», «Волонтерська сотня», «Євромайдан SOS» переросли у сталу інфраструктуру волонтерських і правозахисних організацій (Куцик, Головей, 2020). Також з'явилися цифрові ініціативи, спрямовані на контроль влади та підвищення прозорості: онлайн-платформи «ProZorro», «ЧЕСНО», антикорупційні кампанії. Цифрові платформи знизили бар'єри для участі, стимулювали краудфандинг і обмін інформацією в кризових умовах (Беннетт, Сегерберг, 2012). Водночас соціальні мережі стали ареною інформаційних атак (Вуллі, 2016) для проросійських медіамереж та ботоферм, а також створили ризики алгоритмічної селекції контенту (Самюель, 2012). Це сприяло поширенню фейків, спрямованих на дискредитацію протестів і дестабілізацію громадської думки, що зумовило потребу у розвитку практик фактчекінгу та цифрової гігієни серед користувачів.

З огляду на наведені результати, можна констатувати, що цифрові платформи впливали на різні сфери громадянської участі та протестної активності, формуючи як позитивні ефекти, так і певні ризики. Для більш наочного уявлення про різноманітність їхнього впливу, а також ключові приклади ініціатив, доцільно узагальнити ці дані у таблиці 3.

Таким чином, роль соціальних мереж у постмайданний період вийшла за межі комунікації протестів і стала структурною основою для інституціоналізації громадянської активності в Україні.

В ході дослідження було виявлено, що соціальні медіа виконували багатофункціональну роль: від мобілізації та координації протестних дій до створення інформаційної переваги у глобальному медіапросторі та формування підґрунтя для громадянської активності після Революції Гідності. Інформаційні стратегії, засновані на швидкому поширенні контенту, фреймінгу та транскордонній комунікації, забезпечили міжнародну підтримку протестів, а цифрові платформи стали ключовими механізмами розвитку демократичних практик і горизонтальних мереж у постмайданний період. Разом із можливостями вони принесли і ризики, пов'язані з інформаційною безпекою, що зумовлює необхідність системних заходів для підвищення стійкості цифрового громадянського середовища.

4. Висновки

Проведене дослідження підтвердило ключову роль соціальних медіа у перебігу та наслідках Революції Гідності. Цифрові платформи виступили не лише каналом оперативного поширення інформації, а й багатофункціональним інструментом мобілізації, координації дій та легітимації протестного руху на міжнародному рівні. Вони дозволили подолати інформаційну монополію традиційних ЗМІ, сформувати горизонтальні зв'язки між учасниками та забезпечити швидке реагування на кризові події. Аналіз матеріалів показав, що ефективність соціальних мереж базувалася на комплементарності платформ: Facebook створював інфраструктуру самоорганізації та групової взаємодії; Twitter забезпечував оперативність і глобальне поширення інформації; YouTube надавав доказову базу та емоційний ефект через візуальні свідчення. Поєднання цих каналів дало змогу протестному рухові зберігати стійкість та впливати на міжнародний порядок денний. Соціальні медіа не

Таблиця 3

Вплив соціальних мереж на громадянську участь та активізм у контексті Революції Гідності та постреволюційному періоді

Категорія впливу	Приклади цифрових ініціатив	Позитивний ефект	Виклики / ризики
Волонтерські та правозахисні платформи	Facebook-групи «Армія SOS», «Волонтерська сотня», «Євромайдан SOS»	Створення стійкої інфраструктури громадських організацій; мобілізація ресурсів та волонтерів	Потреба у постійному адмініструванні; ризик маніпуляцій через інформаційні атаки
Контроль влади та антикорупційні ініціативи	Онлайн-платформи «ProZorro», «ЧЕСНО», антикорупційні кампанії	Підвищення прозорості діяльності державних органів; формування культури цифрового громадянського контролю	Ризик алгоритмічної селекції контенту; необхідність регуляторних механізмів
Краудфандинг та підтримка активістів	Платформи збору коштів для волонтерських і соціальних проєктів	Зниження бар'єрів участі, фінансування громадських ініціатив	Можливість шахрайства, неправомірного використання коштів
Інформаційна мобілізація та комунікація	Соцмережі для обміну інформацією в кризових ситуаціях	Швидке інформування учасників; підтримка координації дій	Вплив бот-мереж, дезінформація, потреба у цифровій грамотності

Джерело: власна розробка автора

лише підтримали протести, а й стали каталізатором довготривалих змін у громадянському суспільстві. З досвіду Євромайдану виросли сталі волонтерські та правозахисні ініціативи, розвинулися цифрові механізми контролю влади та прозорості (наприклад, «ProZorro», «ЧЕСНО»), що закріпило нові форми громадянської активності. Таким чином, вплив соціальних мереж вийшов далеко за межі протестної мобілізації, ставши структурною основою демократичних перетворень. Водночас цифрове середовище принесло й нові виклики: поширення дезінформації, використання бот-мереж, алгоритмічні обмеження поширення контенту. Це засвідчує необхідність розвитку цифрової грамотності, посилення медіаосвіти та впровадження ефективних механізмів протидії інформаційним

загрозам. Отже, соціальні медіа під час Революції Гідності були не лише інструментом комунікації, а й потужним чинником консолідації суспільства, що сприяв утвердженню демократичних цінностей, поширенню ідей свободи та солідарності, а також формуванню нової політичної культури в Україні.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у аналізі еволюції цифрових комунікацій у нових соціально-політичних умовах, зокрема, в контексті повномасштабної війни, активізації волонтерської діяльності в інформаційному просторі. Особливу увагу потрібно приділити вивченню впливу алгоритмів, штучного інтелекту і мережевих структур на політичну мобілізацію, соціальну згуртованість і формування національної пам'яті.

Література:

1. Богданова Т. Несподівана революція: роль соціальних медіа у Євромайдані в Україні. *European View*. 2014. Т. 13. Вип. 1. С. 133–142. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12290-014-0296-4>
2. Паламарчук Ю. Д., Мелекесцев К. М. Революція Гідності та інші події 2013–2014 рр. в мас-медіа: інформаційне протистояння, рік восьмий. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. 2021. Т. 2. Вип. 13 (Історія та міжнародні відносини). URL: <https://jvestniksss.donnu.edu.ua/article/view/11201> (дата звернення: 02.09.2025).
3. Медгер М. М. Д., Такер Дж. А. Соціальні медіа та Євромайдан: оглядове есе. *Slavic Review*. 2017. Т. 76. Вип. 1. С. 169–191. DOI: <https://doi.org/10.1017/slr.2017.16>
4. Суржко-Харнед Л., Захуранек Е. Дж., Ендрю Дж. Формування образу революції: роль соціальних медіа в Євромайдані України. *Національні студії*. 2017. Т. 45. Вип. 5. С. 758–779. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1289162>
5. Барбера П., Медгер М. М. Твіти революції: використання соціальних медіа під час протестів #Euromaidan. Center for Social Media and Politics, NYU. 2014. URL: <https://csmapnyu.org/research/reports-analysis/tweeting-the-revolution-social-media-use-and-the-euromaidan-protests> (дата звернення: 03.09.2025).
6. Онух О. Соціальні мережі й соціальні медіа під час українських протестів Євромайдану. *The Washington Post (The Monkey Cage)*. 2014. URL: <https://research.manchester.ac.uk/en/publications/social-networks-and-social-media-in-ukrainian-euromaidan-protests> (дата звернення: 03.09.2025).
7. Вдовічена О.Г., Родінова Н.Л., Тішко Л.В. Вплив соціальних мереж на динаміку соціального конфлікту. *Держава та регіони*. 2022. № 1(49). С. 107–113. URL: http://www.zhu.edu.ua/journal_cpu/index.php/der_sc/issue/view/84/showToc
8. Данько Ю.А. Соціальні мережі як інструмент інформаційної війни РФ проти України: особливості та механізми протидії. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки* 2023. Вип. 2(27). URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/14247>
9. Беннетт В. Л., Сегерберг А. Логіка зв'язаної дії: цифрові медіа та персоналізація конфліктної політики. Кембридж: Cambridge University Press. 2012. 256 с. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139198752>
10. Туфекчі З. Twitter і сльозогінний газ: сила та вразливість мережевого протесту. Нью-Хейвен: Yale University Press, 2017. 360 с. DOI: <https://doi.org/10.25969/mediarep/14848>
11. Брентлі А. Ф. Від кіберпростору до Майдану Незалежності: розуміння впливу соціальних медіа на фізичну мобілізацію протестів під час Революції Гідності. *Journal of Information Technology & Politics*. 2019. Т. 16. Вип. 1. С. 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1080/19331681.2019.1657047>
12. Локот Т., Бойчак О. Дослідження мережевої ідентичності та транснаціональної мобілізації в протестах Євромайдану в Україні. *AoIR Selected Papers of Internet Research*. 2020. DOI: <https://doi.org/10.5210/spir.v2020i0.11263>
13. Бредшоу С., Говард Ф. Н. Глобальний порядок дезінформації: світова інвентаризація організованої маніпуляції в соціальних медіа, 2019 [Електронний ресурс]. Project on Computational Propaganda, Oxford Internet Institute. 2019. 26 с. (Working Paper 2019.2). URL: <https://demtech.oii.ox.ac.uk/wpcontent/uploads/sites/12/2019/09/CyberTroop-Report19.pdf> (дата звернення: 05.09.2025).
14. Куцик А., Головей В. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні. *European Journal of Transformation Studies*. 2020. Т. 8. Вип. 1. С. 109–125. URL: <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/journal-transformation/article/view/5000> (дата звернення: 05.09.2025).

15. Самюель М. Г. Рецензія на книгу: Eli Pariser *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*. *InterActions: UCLA Journal of Education and Information Studies*. 2012. Т. 8. Вип. 2. DOI: <https://doi.org/10.5070/D482011835>.
16. Вуллі С. С. Автоматизація влади: втручання соціальних ботів у глобальну політику. *First Monday*. 2016. Т. 21. Вип. 4. DOI: <https://doi.org/10.5210/fm.v21i4.6161>

References:

1. Bohdanova, T. (2014). Unexpected revolution: The role of social media in the Euromaidan in Ukraine. *European View*, 13(1), 133–142. <https://doi.org/10.1007/s12290-014-0296-4> [in English].
2. Palamarchuk, Yu. D., & Mielekestsev, K. M. (2021). Revoliutsiia Hidnosti ta inshi podii 2013–2014 rr. v mas-media: informatsiine protystoiannia, rik vosmyi [The Revolution of Dignity and other events of 2013–2014 in mass media: Information confrontation, year eight]. *Visnyk studentskoho naukovohto tovarystva DonNU imeni Vasylia Stusa – Bulletin of the Student Scientific Society of Vasyl Stus DonNU*, 2(13). <https://jvestniksss.donnu.edu.ua/article/view/11201> [in Ukrainian].
3. Metzger, M. M. D., & Tucker, J. A. (2017). Social media and the Euromaidan: A review essay. *Slavic Review*, 76(1), 169–191. <https://doi.org/10.1017/slr.2017.16> [in English].
4. Surzhko-Harned, L., Zahuranec, E. J., & Andrew, J. (2017). Framing the revolution: The role of social media in Ukraine's Euromaidan. *Nationalities Papers*, 45(5), 758–779. <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1289162> [in English].
5. Barbera, P., & Metzger, M. M. (2014). Tweeting the revolution: Social media use and the Euromaidan protests. *Center for Social Media and Politics, NYU*. <https://csmmapnyu.org/research/reports-analysis/tweeting-the-revolution-social-media-use-and-the-euromaidan-protests> [in English].
6. Onuch, O. (2014). Social networks and social media in Ukrainian Euromaidan protests. *The Washington Post (The Monkey Cage)*. <https://research.manchester.ac.uk/en/publications/social-networks-and-social-media-in-ukrainian-euromaidan-protests> [in English].
7. Vdovichen O.H., Rodinova N.L., Tishko L.V. (2022). Vplyv sotsialnykh merezh na dynamiku sotsialnoho konfliktu. *Derzhava ta rehiony*. № 1(49). http://www.zhu.edu.ua/journal_cpu/index.php/der_sc/issue/view/84/showToc [In Ukrainian].
8. Danko Yu.A. (2023). Sotsialni merezhi yak instrument informatsiinoi viiny RF proty Ukrainy: osoblyvosti ta mekhanizmy protydii. *Suchasne suspilstvo: politychni nauky, sotsiologichni nauky, kulturologichni nauky* 2023. Vyp. 2(27). <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/14247> [In Ukrainian].
9. Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2012). The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. Cambridge: *Cambridge University Press*. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139198752> [in English].
10. Tufekci, Z. (2017). *Twitter and tear gas: The power and fragility of networked protest*. New Haven: *Yale University Press*. <https://doi.org/10.25969/mediarep/14848> [in English].
11. Brantley, A. F. (2019). From cyberspace to Independence Square: Understanding the impact of social media on physical protest mobilization during Ukraine's Revolution of Dignity. *Journal of Information Technology & Politics*, 16(1), 1–19. <https://doi.org/10.1080/19331681.2019.1657047> [in English].
12. Lokot, T., & Boichak, O. (2020). Exploring networked identity and transnational mobilization in Ukraine's Euromaidan protests. *AoIR Selected Papers of Internet Research*. <https://doi.org/10.5210/spir.v2020i0.11263> [in English].
13. Bradshaw, S., & Howard, P. N. (2019). The global disinformation order: 2019 Global inventory of organized social media manipulation (Working Paper 2019.2). *Project on Computational Propaganda, Oxford Internet Institute*. <https://demotech.oii.ox.ac.uk/wp-content/uploads/sites/12/2019/09/CyberTroop-Report19.pdf> [in English].
14. Kutsyk, A., & Holovey, V. (2020). Sotsialni merezhi yak chynnyk rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Social networks as a factor in the development of civil society in Ukraine]. *European Journal of Transformation Studies*, 8(1), 109–125. <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/journal-transformation/article/view/5000> [in Ukrainian].
15. Samuel, M. G. (2012). Review of the book Eli Pariser, *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*. *InterActions: UCLA Journal of Education and Information Studies*, 8(2). <https://doi.org/10.5070/D482011835> [in English].
16. Woolley, S. C. (2016). Automating power: Social bot interference in global politics. *First Monday*, 21(4). <https://doi.org/10.5210/fm.v21i4.6161> [in English].

Стаття надійшла до редакції 29.09.2025
Рекомендована до друку 03.11.2025
Опублікована 22.12.2025

УДК 94(477):005.73:352.07(477.72-25)"1879"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-52-8>

ПОВСЯКДЕННІСТЬ БЮРОКРАТІЇ: ДЖЕРЕЛЬНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ 1879 Р.

Черемісін Олександр Вікторович,
*доктор історичних наук,
професор кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489*

Проблематика вивчення міського самоврядування Херсона другої половини XIX ст. сьогодні набуває особливої ваги у зв'язку з масштабними втратами документальної спадщини, спричинені російською окупацією 2022 р. Значна частина до-революційних фондів Державного архіву Херсонської області, зокрема матеріали міської думи, була викрадена. Це зумовлює необхідність введення до наукового обігу тих джерел, які збереглися у копіях, приватних колекціях, що набуває не тільки наукового, але й меморіального виміру. **Мета статті** – реконструювати адміністративну повсякденність Херсона 1879 р. через аналіз матеріалів фонду № 4 Державного архіву Херсонської області, які репрезентують діяльність міської думи та управи. **Методологія дослідження** спирається на міждисциплінарний підхід і теорію повсякденності, що дозволяє розглядати джерела як текстуальні репрезентації соціального порядку, комунікаційних практик і владного дискурсу. До основного кола дослідницьких матеріалів належать: Журнал засідань Херсонської міської думи та Пам'ятна книжка Херсонського міського громадського управління. Перший документ фіксує хроніку практичної роботи думи: склад присутніх, перебіг обговорень, ухвалення рішень, що дозволяє простежити механізми функціонування міської бюрократії. Другий – підсумовує діяльність самоврядування, подаючи систематизовані дані про фінанси, штат, установи та комісії. Разом вони відтворюють ритм міського життя, показують логіку ухвалення рішень, форми комунікації між думою та управою, гласними та громадою. Регулярність засідань (переважно щотижневих) і зміст обговорень – від господарських питань до опіки над школами й лікарніми – демонструють становлення стабільної адміністративної рутини. Саме в цих практиках проявляється формування локальної модерності, де бюрократія виступала не лише апаратом влади, а й соціальним середовищем міського життя. У підсумку зроблені **висновки**, що аналіз документів думи 1879 р. дозволяє відторити соціальну текстуру херсонської бюрократії; побачити, як через буденну адміністративну працю формувалась інституційна культура, громадянська участь і локальна ідентичність. В умовах сучасних воєнних втрат подібні джерела стають актом відновлення історичної пам'яті міста та його минулої тягlostі.

Ключові слова: Херсон, міське самоврядування, повсякденність, бюрократія, архівні джерела, локальна модерність, історична пам'ять.

THE EVERYDAY LIFE OF BUREAUCRACY: SOURCE ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF THE KHERSON CITY COUNCIL IN 1879

Cheremisin Oleksandr Viktorovich,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of History,
Archaeology and teaching methods
Kherson State University
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489*

The study of local self-government in Kherson in the second half of the 19th century is becoming particularly important today due to the large-scale loss of documentary heritage caused by the Russian occupation in 2022. A significant part of the pre-revolutionary funds of the State Archives of the Kherson Region, in particular the materials of the city council, were stolen. This necessitates the introduction into scientific circulation of those sources that have been preserved in copies and private collections, which acquires not only scientific but also memorial significance. **The purpose of the article** is to reconstruct the administrative everyday life of Kherson in 1879 through the analysis of materials from fund No. 4 of the State Archives of the Kherson Region, which represent the activities of the city council and the administration. **The research methodology** is based on an interdisciplinary approach and the theory of everyday life, which allows sources to be viewed as textual representations of social order, communication practices, and authoritative discourse. The main research materials include: the Journal of the Kherson City Duma Meetings and the Memorial Book of the Kherson City Public Administration. The first document records the chronicle of the practical work of the Duma – the composition of those present, the course of discussions, and the adoption of decisions, which allows us to trace the mechanisms of the functioning of the city bureaucracy. The second summarizes the activities of the local government, providing systematic data on finances, staff, institutions, and commissions.

Together, they reproduce the rhythm of city life, show the logic of decision-making, and the forms of communication between the Duma and the administration, the deputies, and the community. The regularity of meetings (mostly weekly) and the content of discussions – from economic issues to the supervision of schools and hospitals – demonstrate the establishment of a stable administrative routine. It is in these practices that the formation of local modernity is manifested, where bureaucracy acted not only as an apparatus of power, but also as a social environment of urban life. In **conclusion**, the analysis of the 1879 Duma documents allows us to reconstruct the social texture of Kherson's bureaucracy and see how institutional culture, civic participation, and local identity were formed through everyday administrative work. In the context of contemporary military losses, such sources become an act of restoring the historical memory of the city and its past continuity.

Keywords: Kherson, urban self-government, everyday life, bureaucracy, archival sources, local modernity, historical memory.

1. Вступ

Проблематика вивчення міського самоврядування Херсона другої половини XIX ст. сьогодні набуває особливої ваги у зв'язку з масштабними втратами документальної спадщини, що спричинені російською окупацією 2022 р. Значна частина дореволюційних фондів Державного архіву Херсонської області, зокрема матеріали міської думи, була викрадена. Це зумовлює необхідність введення до наукового обігу тих джерел, які збереглися у копіях, приватних колекціях, що набуває не тільки наукового але й меморіального виміру.

Перші зафіксовані спроби наукового осмислення діяльності міських органів самоврядування з'являються ще у XIX ст. Ці дослідження розпочинались передусім на початку XIX ст. в працях А. Скальковського (Скальковский, 1836), Н. Мурзакевича (Мурзакевич, 1893), А. Маркевича (1879) та інших авторів, котрі заклали підвалини для історичного вивчення південноукраїнських міст. Їхні археографічні публікації сприяли збереженню важливих документів, що стосуються розвитку міського простору й економічної діяльності на локальному рівні. Серед таких праць особливо вирізняється дослідження Д. Горловського (Горловский, 1896), у якому представлено результати 25-річної роботи херсонського самоврядування та оприлюднено низку першоджерел з питань міської земельної політики.

На початку XX ст. науковий інтерес до аграрної проблематики зосереджувався переважно навколо загальнодержавних реформ, функціонування земств або революційних процесів. Дослідження, які б аналізували практичний досвід реалізації земельної політики саме в межах міста Херсона, фактично відсутні. У наявних регіональних студіях діяльність Херсонської міської думи згадується лише побіжно без спроби цілісного аналізу чи системного опрацювання джерельного матеріалу.

Недостатнє опрацювання архівних фондів істотно звужує можливість для глибокої перевірки історичних фактів, вивчення управлінських рішень міської влади й відтворення її економічної стратегії. Саме тому запропонована публікація має на меті заповнити помітну лаку у джерельній базі, забезпечивши науковий доступ до автентичних документів, що дозволяють реконструювати не лише зміст, а й механізми ухвалення рішень у сфері міського самоврядування.

Зі здобуттям Україною незалежності поживився інтерес істориків до тематики місцевої політики, що сприяло відновленню локальних досліджень. Водночас, більшість праць зосереджується на загальноукраїнських або регіональних тенденціях, тоді як досвід окремих міст, зокрема Херсона, залишався на периферії історіографічного поля. Лише окремі автори, серед яких варто виділити В. Константинову (Константинова, 2010), Ф. Турченко і Г. Турченко (Турченко, Ф., Турченко Г. 2003), звертались до проблеми модернізації південноукраїнських міст, включно з Херсоном, та діяльності міської думи у контексті громадсько-політичних процесів.

Отже, можна зробити висновок, що історіографія розвитку вивчення міського самоврядування Херсона досі залишається обмеженою. Це стосується як масштабів використаної джерельної бази так і різноманіття науково-методичних підходів до її аналізу.

Мета статті – провести інституційно-історичний аналіз документів фонду № 4 Державного архіву Херсонської області і простежити адміністративні механізми міського самоврядування, форми бюрократичної взаємодії та управлінської комунікації, а також визначити основи формування місцевих інтересів і специфіку роботи Херсонської міської думи у 1879 р. в імперській адміністративно-територіальній моделі та оцінити рівень його самостійності відповідно до принципів і нормативів Міського положення 1870 р.

Методологія дослідження спирається на міждисциплінарний підхід і теорію повсякденності, що дозволяє розглядати джерела як текстуральні репрезентації соціального порядку, комунікаційних практик і владного дискурсу. До основного кола дослідницьких матеріалів належать: Журнал засідань Херсонської міської думи (ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр.1, 88) та Пам'ятна книжка Херсонського міського громадського управління (ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр.1, 86). Перший документ фіксує хроніку практичної роботи думи – склад присутніх, перебіг обговорень, ухвалення рішень, що дозволяє простежити механізми функціонування міської бюрократії. Другий – підсумовує діяльність самоврядування, подаючи систематизовані дані про фінанси, штат, установи та комісії. Разом вони відтворюють ритм міського життя, показують логіку ухвалення рішень, форми комунікації

між думою та управою, гласними та громадою. Регулярність засідань (переважно щотижневих) і зміст обговорень – від господарських питань до опіки над школами й лікарніми – демонструють становлення стабільної адміністративної рутини. Саме в цих практиках проявляється формування локальної модерності, де бюрократія виступала не лише апаратом влади, а й соціальним середовищем міського життя.

Наукова новизна дослідження полягає у введенні до сучасного наукового обігу маловідомих джерел і публікацій офіційних звітів та міських журналів другої половини XIX ст., які репрезентують специфіку адміністративно-правової культури міського управління в Херсоні. Дослідження також актуалізує проблему верифікації копій та репродукцій, створених на основі архівних оригіналів, що нині знищені або вивезені окупантами, і формулює методологічні принципи їх використання в історико-урбаністичних студіях.

У статті аналізуються два головні джерела: Журнал засідань Херсонської міської думи (ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр.1) та Пам'ятна книжка Херсонського міського громадського управління (ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр.2).

Пам'ятна книжка являє собою структурований довідковий документ, який містить статистичні, організаційні та адміністративні дані про місто та його управління. Вона відноситься до опублікованих джерел з роботи міського самоврядування у 1880 р. і містить матеріали про роботу думи за 1879 р. Вона функціонує як офіційний каталог діяльності міського управління, включаючи списки посадових осіб, штатні розписи, бюджети, регламенти і правила для різних установ – зокрема, морехідних класів, шкіл та спеціалізованих комісій. Завдяки цьому джерелу можна відтворити системне уявлення про бюрократичну структуру Херсона, структурні підрозділи, їхні фінансові можливості та взаємодію з місцевими громадами й земствами.

Журнал засідань думи – це не опубліковане джерело, яке відображає повсякденну практику управління, як приймалися рішення, хто з гласних активно брав участь, як вирішувались конфлікти, як відбувалась комунікація між управою, комісіями та громадськістю. Цей документ дозволяє безпосередньо отримати уявлення про процес практичного функціонування міської бюрократії: як вирішувались питання, яким чином обговорювався бюджет, як організовувалось управління освітніми закладами та інфраструктурними проектами (наприклад, водогін, наймання будівель, ремонтні роботи).

Разом вони дають можливість синтезувати теоретичну і практичну площину бюрократії у всіх її аспектах. Ці документи є ключовими первинними джерелами для реконструкції адміністративної

повсякденності Херсона другої половини XIX ст., дозволяючи побачити, як формальні правила та реальна практика взаємодіяли в міському управлінні. У своєму поєднанні джерела фіксують доходи та видатки міста, роль земств і міських фондів, систему зборів, механізми найму будівель і утримання освітніх та громадських установ. Вони дозволяють простежити співвідношення місцевих ресурсів і держбюджету та зрозуміти механізми розподілу коштів між різними гілками міського управління.

Матеріали описують діяльність реального училища, жіночої Маріїнської гімназії та морехідних класів, бюджетні питання, ремонтні роботи та умови найму приміщень. Це дає змогу дослідити взаємодію управи, громадських організацій і приватних осіб у підтримці освітніх закладів та забезпечення їхнього функціонування.

У журналах чітко простежується механізм комісійного підходу до розгляду питань – кошторисні, водогінні, оздоровчі та освітні комісії. Джерела демонструють розподіл відповідальності між комісіями, управою, гласними та формалізовану процедуру підготовки і ухвалення рішень. Водночас, відображають деталі рутинної роботи думи: відкладення обговорення, погодження проєктів, технічні дискусії, узгодження умов найму та ремонту будівель. Особлива увага приділяється поступовості бюрократичного процесу та взаємодії формальних правил і практичних дій.

2. Аналіз змісту документів

Документи репрезентують офіційні журнали засідань Херсонської міської думи за 1879 р., що відбувались під головуванням міського голови – статського радника Василя Григоровича Терещенка. Матеріали мають чітку ділову структуру, типовий для міського управління досліджуваного періоду стиль викладу, містять як реєстр гласних міської думи, так і витяги з циркулярів губернатора та імператорських розпоряджень, які регулювали практику місцевого самоврядування. Документи належать до категорії ділової управлінської документації і відображають механізми взаємодії міського самоврядування з імперською адміністрацією в умовах бюрократичної системи влади.

Перелік гласних, присутніх на засіданнях 1879 р., свідчить про національну мозаїку міського представництва. У складі думи наявні російські, німецькі, єврейські, грецькі прізвища та прізвища інших національностей, що свідчить про багатонаціональний характер міського корпусу.

Посада голови, зайнята чиновником у чині статського радника, вказує на інституційну залежність думи від адміністративної вертикалі: міський голова, хоча і був виборним, мав затверджуватись губернатором і фактично виконував роль проміжної інстанції між місцевим самоврядуванням та імперською бюрократією.

Перший блок документів містить циркуляри губернатора і витяги з урядових рішень, які встановлювали жорстку централізовану модель контролю за діяльністю місцевих органів. Серед них циркуляр від 5 березня 1879 р. № 18 дозволяв визнавати дійсним засідання земських зборів, скликаних для боротьби з епідеміями, навіть без кворуму, що демонструє пріоритет санітарно-епідеміологічної безпеки над формальними процедурами представництва. Постанова Сенату 1878 р. № 34 забороняла суміщення посад члена міської управи, який заміщав голову, з посадою директора міського банку. Це крок, який можна кваліфікувати зі спрямованістю на розмежування адміністративної та фінансово-господарської компетенції. Інші циркуляри – від 11, 13 і 22 травня, 6 і 30 вересня 1879 р. – регламентували соціальне забезпечення відставних ополченців, ведення торгових реєстрів, створення облікових комітетів при міських банках, права губернатора у кадрових питаннях. Усі вони свідчать про імперську модель підпорядкування міського самоврядування губернаторській владі. Особливо показовим є циркуляр від 3 листопада 1879 р. № 37, який забороняв євреям головувати в колегіальних зборах – виразний приклад етноконфесійних обмежень і системного антисемітизму в адміністративній практиці імперії. Циркуляр від 3 жовтня 1879 р. № 86 регулював розміщення ярмарків і базарів, що демонструє деталізацію просторового управління міською територією відповідно до норм «Губернских учреждений» 1876 р. У цілому, нормативна частина документів демонструє суворо імперативне законодавче поле діяльності думи, жорстоко підпорядкованій губернаторським приписам і міністерським інструкціям (ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр.1: 4–26).

Протоколи засідань розкривають головні напрями міського управління Херсона. Перші засідання 8 і 14 лютого 1879 р. були присвячені санітарним питанням, викликаним загрозою епідеміологічних захворювань і засвідчили перехід Херсона до регламентованого комунального управління: місто поділене на декілька ділянок, найнято санітарів, визначено місця для звалища нечистот, впроваджено контроль за очищенням дворів. Тоді ж розглядали бюджет на 1879 р.: доходи й видатки становили близько 142 тис. руб., проте наявні недоїмки (55 171 руб.) та невиконані видатки (49 230 руб.) свідчили про хронічну фінансову нестійкість Херсона в досліджуваний період.

На третьому засіданні 20 лютого 1879 р. розглядалось питання будівництва міських скотобень – як з санітарного, так і з фіскального погляду. Ініціатива міського голови щодо створення громадських скотобійень замість приватних відображала прагнення думи монополізувати контроль за інфраструктурою й перевести приватну ініціативу у публічне управління. Четверте засідання

3 березня 1879 р. було присвячене проектам водогону, запропонованими братами Вадон і інженером Фоссом. Обидва передбачали концесійні схеми, що поєднували муніципальний і приватний капітал. Обговорення цих проектів засвідчило перші кроки до створення регульованої системи водопостачання й запровадження міської монополії на санітарні ресурси, хоча відмова Міністерства внутрішніх справ у наданні позики показала залежність міської ініціативи від центрального фінансування.

На тому ж засіданні порушувалось питання будівництва нового театального будинку. Ініціатива Херсонського міського зібрання трактувала театр як «суспільну потребу», що поєднує культурну і моральну функцію. Створення думою спеціальної комісії для розгляду цього питання свідчить про інституалізацію культурного життя й перехід від приватних ініціатив до публічного культурного патронату міської влади. П'яте засідання 12 березня 1879 р. показало реакцію на загрозу поширення холери в Одесі: ухвалено рішення створити тимчасову інфекційну лікарню, визначити винагороди та пенсії медичним працівникам, затвердити витрати на лікарські потреби. Це демонструє оперативність думи як інструменту локальної виконавчої влади, що діяла під прямим впливом губернатора в межах імперської політики охорони здоров'я (ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр.1: 28–86).

Найбільш показовими для розуміння функціонального спрямування Херсонської думи є протоколи її дванадцятого та тринадцятого засідань (жовтень–листопад 1879 р.), які розкривають спектр компетенцій міського самоврядування – від культурно-громадських до технічно-господарських питань. Зокрема, ухвалення рішення про фінансування театального проекту антерпретера Матвєєва-Мошинського (1000 руб. одноразово та 500 руб. щорічно протягом 5 років) свідчить про залучення міста до підтримки публічних стосунків між міською владою та приватним підприємцем через контрактні механізми контролю й передачі власності у випадку припинення діяльності. Можна трактувати як приклад ранньої форми муніципального партнерства у сфері культури (ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр.2: 4–12).

Водночас рішення про перетворення Херсонського морехідного класу другого розряду на трикласний навчальний заклад засвідчує прагнення думи та урядових структур, насамперед Міністерства фінансів і Департаменту торгівлі й мануфактур, до інституалізації морської освіти на півдні України. Міська дума брала на себе часткове фінансування класів (1605 руб. щорічно) і делегувала управлінські функції спеціальному комітету, до якого входили представники думи та викладачі. Держава, зі свого боку, асигнувала додатково 2000 руб., що відображало співфінансування муніципальної та державної сторін. Документи визначали

предмети навчання (навігація, механіка, корабельна архітектура), статус викладачів і структуру звітності до губернатора та Міністерства фінансів, що можна кваліфікувати як форму підзвітності муніципальних закладів центральним відомствам.

Інструкція для поліцейсько-лоцманського поста в Дніпровій дельті ілюструє практичне управління міською владою складними інженерно-господарськими системами. Вона визначає обов'язки поста: нагляд за судноплавством, маркування фарватеру, контроль осадки суден, забезпечення безпеки навігації, прибирання фарватеру, допомогу при аваріях. При цьому пост підпорядковується одночасно і місцевій інспекції, і Міністерству шляхів сполучення, що відображає подвійне підпорядкування муніципального рівня державному адміністративному апарату (ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр.1: 24–80).

Загалом, ці документи засвідчують, що Херсонська міська дума у 1879 р. працювала на підставі міської реформи 1870 р. У документах чітко зафіксовано застосування статей міського положення, зокрема, 17, 18, 30, 33, 35–39, 41, 96, а також посилання на ст. 1434 «Уложения о наказаниях», що регламентувало кримінальну відповідальність за незаконну участь у виборах. Виборчі збори поділялись на три розряди відповідно до майнової кваліфікації платника міських податків. Протоколи засвідчують точну регламентацію процедур: відкриття зібрання, призначення допоміжних осіб для підрахунку голосів, вибір способу голосування (записками або шарами), перевірку повноважень довірених осіб, фіксацію результатів балотування та підписання протоколів головою і присутніми виборцями.

У всіх розрядах простежується чітке дотримання процедури, притаманної міському виборчому законодавству імперії. Голосування здійснювалось двома способами: через записки або шляхом балотування кулями, що відповідало практиці таємного голосування. Балотування проводилось із суворим дотриманням кворуму, що підтверджується точним зазначенням кількості присутніх виборців. Застосування жеребкування у випадках рівності голосів (згідно із ст. 38 міського положення) демонструє формальний характер дотримання законності та однаковості процедур (Положение о городском общественном управлении, 1870: 402). Це може підтверджувати високий рівень бюрократизації міського управління, при якому навіть випадкові результати набували правового характеру через формальне дотримання норм.

Список із 72 осіб, обраних гласними на 1879–1883 рр., дозволяє реконструювати соціальну стратифікацію міського представництва. Переважають купці від різних гільдій та почесні громадяни – загалом понад половину складу думи. Значну групу становлять міщани (20 осіб), далі – чиновники цивільних чинів колезьких асесорів, секретарів,

радників, титулярних і статських радників. Присутність окремих дворян і чиновників середнього рангу свідчить про поєднання фінансово-підприємницького та бюрократичного прошарків у міському управлінні. Вагомим є також представництво єврейського купецтва, що репрезентоване прізвищами Гурфенгель, Кеслер, Лемперт, Савускан, Фан-Юнг, Розенталь, Шпільман, Фельдман та інші (ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр.1: 2–4). Це засвідчує активне включення єврейської громади до міського самоврядування і додатково демонструють Херсон із відносно відкритими формами участі в міському управлінні.

У цілому, документи засвідчують, що Херсонська міська дума 1879 р. мала обмежену автономію: усі ключові питання – бюджет, концесії, санітарія, соціальне забезпечення – вирішувалися під контролем губернатора. Водночас формувалася місцева бюрократія – управа, комісії, службові виконавці, що може вказувати на поступовий перехід від виборного самоврядування до адміністративно-комунальної бюрократичної системи.

Як історичні джерела, журнали і протоколи засідань мають високу репрезентативність для вивчення міської господарської політики (водогін, скотобійні, санітарія, театр, освіта), адміністративної структури управління (дума, управа, комісії), етнічної й соціальної структури міської еліти, а також взаємодії між імперським центром і місцевим рівнем влади.

Діловий стиль документів відповідає бюрократичній нормі російської адміністративної практики досліджуваного періоду: чітка канцелярська форма, розділення пунктів, посилання на статті нормативних актів, фіксація годин відкриття і закриття засідань, зазначення складу присутніх. У текстах зберігаються рудименти дореформенної канцелярської лексики («предложено», «по подписании сего документа», «по представлению»), що надає документам характер офіційної звітності, а не політичної комунікації. Мова джерел позбавлена ідеологічних акцентів – вона прагматична, процедурна, стримана (ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр.2: 12–16).

Отже, документи демонструють приклад функціонування міського самоврядування в південноукраїнському місті. Херсонська міська дума виступала в 1879 р. інституцією з чітко регламентованою процедурою роботи, що діяла в межах імперського адміністративного поля, з підпорядкуванням губернатору та відповідним міністерствам. Її соціальна база формувалась переважно з купецтва, почесних городян і дрібного чиновництва, що відображає комерційно-адміністративний характер міської еліти. Діяльність думи мала комплексний характер – від участі у виборних процедурах і фінансово-господарських справ до підтримки освіти і культури. Документальна структура протоколів

і журналів свідчить про зрілість міського діловодства. Зміст джерел дозволяє розглядати міську думку Херсона як осередок модернізаційних процесів, де взаємодія державних і місцевих ініціатив забезпечувала розвиток інфраструктури, освіти, культури і торгівлі. Ці документи становлять цінне джерело для історії урбанізації, локальної адміністрації й соціальної історії Півдня України. Вони відображають соціально-політичне обличчя Херсона другої половини ХІХ ст.

3. Бюрократія як щоденність: адміністративні практики міського самоврядування Херсона 1879 р.

Погляд на діяльність міського самоврядування Херсона 1879 р. крізь призму теорії повсякденності відкриває важливий пласт соціальної історії як простору рутинних, повторюваних дій, через які конструювалася локальна влада, формувалася міська культура й втілювались уявлення про порядок. Якщо у традиційних наукових дослідженнях міська дума і управа постають як інституції, що приймають рішення або втілюють державну політику, то в оптиці історії повсякденності ми можемо побачити насамперед практики – дрібні, але систематичні жести бюрократичного світу: підпис, резолюція, скарга, рапорт, доручення, протокол, журнал. Ці практики не просто супроводжували адміністративне життя, вони створювали його, надаючи бюрократії власної ритміки і хронотипу. Херсон 1879 р. – це місто, де буденність чиновницької діяльності поєднувала формальність і рутину з індивідуальним виміром відповідальності. Щоденне функціонування міського самоврядування визначалося постійним документообігом, обміном записками між управою і думою, численними зверненнями городян, обговоренням питань на засіданнях, прийняттям рішень і звітністю перед губернською адміністрацією.

Представлені документи 1879 р. фіксують бюрократію як спільноту письма. Саме в текстах, у дрібних формулюваннях і риторичних зворотах проявлялась мова бюрократії, з якої складалась «адміністративне тіло міста». Повсякденність управи визначалось ритмом письма і читання: чиновники постійно працювали з документами, копіювали, звіряли, дописували, формулювали, звітували. Папір ставав матеріальним носієм влади, а підпис – актом її підтвердження. У цих щоденних операціях – від надання дозволів на ремонт мостів до розгляду скарг на водопостачання – втілювався той тип «повсякденного панування», про який писав М. Вебер, що влада раціонально легальна, заснована не на харизмі, а на процедурі. Його концепція бюрократії як «панування через документи» тут набула локального виміру: міський чиновник постійно відтворював текстову тканину міського управління (Вебер, 2012: 165).

Попри зовнішню одноманітність і повторюваність адміністративна буденність була простором зустрічей, переговорів, конфліктів, укладання договорів, неформальних взаємовідносин. Звернення мешканців до управи – від клопотань про допомогу до скарг на сусідів чи підприємців – формували своєрідний «міський діалог», у якому бюрократична мова перетворювалась на посередника між владою і громадянами. Повсякденна бюрократія в Херсоні виступала механізмом комунікації. Через неї містяни шукали справедливості, впливу, визнання своїх прав. Городяни, обмежені рамками бюрократичної мови звертались з покірними проханнями, писали листи у стилі офіційної лояльності, але вкладали в них індивідуальні інтонації, особисту історію, моральний аргумент. Тому, формально стандартизовані жанри ділового письма ставали місцем повсякденної творчості – практики, у яких звичайні мешканці освоювали владу через текст.

Бюрократія мала свою власну часовість, свій темп і ритм. Дні чиновників структурувались засіданнями, строками, звітними періодами. Повторюваність нарад, перевірок і листування створювали відчуття стабільності, передбачуваності, навіть, упорядкування, що підтримували порядок міського життя. Водночас, адміністративна щоденність не була нейтральною, у ній формувалась певна культура влади – дисциплінована, формальна, дистанційна. Усе це відповідало імперській нормі пізньоросійського бюрократичного світу, але на місцевому рівні мало свої особливості. Херсонське самоврядування, попри залежність від губернських органів, демонструвала певну автономію в рішенні господарських питань – зокрема, у сфері міської інфраструктури, благоустрою, водопостачання, фінансів. Тому, в Херсоні бюрократична повсякденність ставала простором мікровлади, де поєднувались імперські директиви й локальні ініціативи. Повсякденність бюрократичної праці, попри її рутину, мала власну етику: акуратність, пунктуальність, відданість процедурі.

Зрештою, бюрократична повсякденність в Херсоні в 1879 р. виконувала й репрезентативну функцію. Через протоколи, гербові печатки, офіційні засідання та церемонії вона втілювала образ «правильного міста» – упорядкованого, розумного, законного. Влада демонструвала себе через форму, текст, дотримання процедури. Саме так творилась довіра до міського самоврядування – не через харизму чи ідеї, а через повторювану, зрозумілу буденність. У цьому сенсі бюрократія була не лише владним механізмом, а й сценічною практикою, де щоденні адміністративні акти ставали «виставами легальності». Для городян ця форма влади водночас була і далекою, і знайомою. Далекою – бо формальна. Знайомою – бо вкорінювалась в буденний простір життя міста і була частиною повсякденного досвіду.

За канцелярськими столами існував цілий театр ролей: писар, секретар, бухгалтер, міський голова, гласний. Кожен з них був конкретним соціальним типом. «Висока бюрократія» думи мала свої регламенти – засідання, звітність і це яскраво відрізнялось від «низової бюрократії», де працювали канцеляристи, архівісти, секретарі і проводили щоденну технічну роботу. Ці два світи співіснували поруч і пов'язувались виконанням практичних завдань. Тому через цю призму можна подивитись на міське самоврядування як на театр ролей зі своєю поведінкою, манерами, жестами, де з однієї сторони виявлялась «службова гідність», а з іншої – страх перед перевітками або помилками.

Внутрішня логіка бюрократії базувалась на особливій системі сенсів. Поняття «служба» і «порядок» мали моральний вимір: чиновник служив не лише імперії, а й власному уявленню про правильність. Форма вважалась гарантією істини: те, що було правильно оформлено, вважалося правильним по суті.

Проте, бюрократія по суті інтегрувала місто. Через засідання думи та роботу управи формувалась локальна публічність: купці, домовласники, міщани, ремісники, домовласники, підприємці вступали в контакт з міською владою, виробляли спільну мову, інтереси, заключали угоди, приймали рішення, перерозподіляли кошти. У цьому сенсі бюрократія була інструментом соціальної інтеграції – вона тримала місто як систему, надаючи йому форму видимої організації. Саме через повсякденні адміністративні процедури Херсон осмислював себе як спільноту, як єдиний соціально-економічний механізм, здатний змодельовати власні інтереси.

Отже, бюрократія була частиною життя міста досліджуваного періоду – специфічним міським алгоритмом стабільності, у якому кожен чиновницький підпис або протокол ставав актом підтримання соціального світу. У цих непомітних буднях – в обліку, підписах, скаргах і відповідях – відбивалась історія міста як історія його повсякденного функціонування, без якої неможливо зрозуміти ні політичну, ні культурну динаміку другої половини XIX ст. Але найголовніше, на нашу думку, відмітити – повсякденна бюрократія Херсона 1879 р. була школою автономії: чиновники, навчаючись діяти в межах імперських правил, виробляли власні локальні інтереси, власний ритм і стиль роботи, дії. Бюрократія була майданчиком для формування локальної ідентичності, у якій Херсон упізнавав себе як окреме міське тіло в межах імперського організму, яке здатне і може діяти самостійно.

4. Висновки

Таким чином, аналіз документів Херсонського самоврядування на прикладі 1879 р. може засвідчувати, що міська дума мала обмежену автономію,

підпорядковану імперській вертикалі влади. Згідно з Міським положенням 1870 р. міське самоврядування отримувало право самостійно вирішувати питання господарства, благоустрою, фінансів, опіки, освіти, медицини, але лише в межах, які не суперечать загальнодержавним законам і під наглядом губернатора. Тобто, автономія міських інституцій визначалась дозвільним простором від центральної влади. У реальній практиці Херсона це означало, що міська дума і управа могли самостійно вести фінансову звітність, затверджувати місцеві податки, організовувати благоустрій, ремонт мостів, вулиць, водогонів, регулювати торгові справи. Проте, кожне важливе рішення потребувало схвалення «губернського начальства», насамперед Херсонського губернатора і канцелярії Міністерства внутрішніх справ. Усі постанови думи могли бути скасовані або призупинені губернською владою як «неблагонадійні» або такі, що виходять за межі їхньої компетенції.

Тому, по суті міське самоврядування Херсона діяло в умовах адміністративного патерналізму. Воно мала право ініціювати, але не ухвалювати остаточні рішення, діяло в рамках суворой бюрократичної процедури, перебувало під постійним контролем вищих інстанцій. Водночас ця підлеглість не виключала локальних проявів ініціативності. Тому саме у сфері повсякденного управління містом (водопостачання, благоустрій, ярмарки, освіта, медицина, громадський транспорт і культура) і проявлялось все втілення практичної автономії, що визначалось не законом, а допустимою зоною дій в межах імперської дисципліни.

У такій діяльності простежується двоїстість імперського самоврядування: з одного боку – формально вона проголошує самостійність і децентралізацію, а з іншої сторони – прагнення до формальної лояльності і звітності. Така двоїстість імперських стандартів створювала в локальному місті особливий тип автономії – автономію в межах підпорядкування. Вона була суто практичною. Херсонська дума і управа існували як ланки імперського механізму управління, але в межах своїх компетенцій формували локальний порядок з притаманним ритмом і стилем управління, в якому створювалась своя мікрокультура влади.

Проаналізована документація херсонського самоврядування 1879 р. наочно показала, що інституція була частково і функціонально автономною частиною, але інституціонально залежна. Вона обмежувалась господарськими справами та локальним рівнем управління, не зачіпаючи політичного рівня. Проте саме в цій «маленькій автономії» проявляється урбаністична модерність – спроба міської спільноти діяти самостійно, впорядковуючи простір і виробляючи свою притаманну тільки їй муніципальну культуру, та відповідально ставитись до власного міста.

Таким чином, аналіз документів дає підстави стверджувати, що Херсонська міська дума 1879 р. мала обмежену, функціональну автономію, була підлегла губернській адміністрації, але зберігала простір локальної ініціативи у вирішенні

господарських питань. В її практиці виявляється діяльність під наглядом як особлива форма бюрократичної автономії без політичної самостійності, але з високим рівнем практичної відповідальності за міський простір.

Література:

1. Вебер М. *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: «Всесвіт», 2012. 1112 с.
2. Горловский Д.Н. *Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления*. Короткий историко-экономический очерк города Херсона. Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. 987 с.
3. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф.4. Оп. 1. Спр. 2. *Памятная книжка херсонского городского общественного управления*. Херсон: Тип. В.О. Ващенко. 1880. 86 с.
4. ДАХО. Ф.4. Оп. 1. Спр. 1. *Журнал заседаний Херсонской городской думы (Февраль-июнь 1879 года)*. 88 арк.
5. Консантинова В.М. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)*. Запоріжжя: АА «Тандем», 2010. 586 с.
6. Маркевич. А. Документы относящиеся к истории города Одессы. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: Экономическая типография и литография. 1879. Т. XI. С. 324–388.
7. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: Экономическая типография и литография. 1879. Т. XVI. С. 55–116.
8. Положение о городском общественном управлении от 16 июня 1870 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Т. XIV. 1870. № 48301. СПб: Тип. 2 Отделения СЕИВК, 1874. С. 395–414.
9. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. *Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси*. Київ: «Генеза», 2003. 304 с.
10. Скальковский А. Историческое обозрение Новороссийского края. *Журнал Министерства Внутренних Дел*. 1836. № 11. Ч. 22. С. 446–504.

References:

1. Veber M. (2012). *Hospodarstvo i suspilstvo: narysy sotsiolohii rozuminnia* [Economy and society: essays on the sociology of understanding] Kyiv: «Vstsvst», 1112 s. [in Ukrainian].
2. Horlovskiy D.N. (1896). *Ytohy dvadtsatypiatyletyia Khersonskoho samoupravleniya. Korotkyi ystoryko-ekonomycheskyi ocherk horoda Khersona* [Results of twenty-five years of self-government in Kherson] Kherson: Typ. O.D. Khodushynoi, 987 s. [in Russian].
3. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (dali – DAKhO). (1880). F.4. Op. 1. Spr. 2. *Pamiatnaia knyzhka khersonskoho horodskoho obshchestvennoho upravleniya* [Commemorative book of the Kherson City Public Administration]. Kherson: Typ. V.O. Vashchenko. 86 s. [in Russian].
4. DAKhO. F.4. Op. 1. Spr. 1. *Zhurnal zasedaniy Khersonskoi horodskoi dumy (Fevral-yiun 1879 hoda)* [Journal of the Kherson City Council Meetings (February–June 1879)] 88 ark. [in Russian].
5. Konstantinova V.M. (2010). *Urbanizatsiia: pivdenoukrainskyi vymir (1861–1904 roky)* [Urbanization: the southern Ukrainian dimension (1861–1904)] Zaporizhzhia: AA «Tandem», 586 s. [in Ukrainian].
6. Markevych. A. (1879). Dokumenty odnosiaschchiesia k ystoryi horoda Odessy. [Documents relating to the history of the city of Odessa] *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryi y drevnostei*. Odessa: Ekonomycheskaia typohrafiia y lytohrafiia. 1879. T. XI. S. 324–388. [in Russian].
7. Murzakevych N. (1893). Materyaly dlia ystoryi hubernskoho horoda Khersona. [Materials for the history of the provincial city of Kherson] *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryi y drevnostei*. Odessa: Ekonomycheskaia typohrafiia y lytohrafiia. T. XVI. S. 55–116. [in Russian].
8. *Polozhenie o gorodskom obshchestvennom upravlenii ot 16 iyunya 1870 g.* [Regulations on municipal public administration dated June 16, 1870] *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobranie vtroe. T. XIV. 1870. № 48301. SPb: Tip. 2 Otdeleniya SEIVK, 1874. S. 395–414. [in Russian].
9. Turchenko F.H., Turchenko H.F. (2003). *Pivdenna Ukraina: modernizatsiia, svitova viina, revoliutsiia (kinets XIX st. – 1921 r.): istorychni narysy* [Southern Ukraine: modernization, world war, revolution (late 19th century – 1921): historical essays] Kyiv: «Henezha», 304 s. [in Ukrainian].
10. Skalkovskiy A. (1836). Ystorycheskoe obozrenye Novorossiyskoho kraia [Historical overview of the Novorossiysk region] *Zhurnal Mynysterstva Vnutrennykh Del*. № 11. Ch. 22. S. 446–504. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 05.11.2025
Рекомендована до друку 21.11.2025
Опублікована 22.12.2025

НОТАТКИ

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — LII
Issue

Підписано до друку: 22.12.2025 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 8,14. Замов. № 1225/1036. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.